Rusça'dan tercüme

Sayın Ahmet Rıza Bekin,

4-5 Haziran, 1991 tarihinde, Kazakistan Sovyet Soslalis Cumhuriyetler Birliği, Fenler Akademisine bağlı Uygur Bilimleri Araştırma Enstitüsü tarafından Uygurlar hakkında bilimsel-Teorik bir konferans düzenlenecektir. Bu konferansın programında, Uygurların tarihi, etnografyası, dili, edebiyatı, folklörü, müziği ve resim sanatı ile ilgili çeşitli konular üzerinde araştırma ve incelemeler yapılacaktır. Ayrıca, Uygur halkının günümüzdeki sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesi ile ilgili meseleler de tartışılacaktır.

Bu konferansa sunacağınız tebliğinizin konusunu, 20 Nisan, 1991 tarihinden önce göndermenizi ve konferansa katılmanızı rica ederiz. Konferansı Düzenleme Komitesi.

Adres:

480100. Alma-Ata, yl. Puşkina, 111/113. İnstitut Uygurovedeniya AN Kaz. CCCP. Orgkomitet Konferentsii.

uyghurkitap.com

ҚАЗАКСТАН ССР ПӘНЛӘР АҚАДЕМИЯСИ
УЙҒУРШУНАСЛИҚ
ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ
УЙГУРОВЕДЕНИЯ

480100, г. Алма-Ата, 100, ул. Пушкина, 111/113
телефоны: 61-53-71; 61-40-80

ҺӨРМӘТЛИК Ахмат Риза Пекин!

Қазақстан уйғурлириниң республикилиқ мәдәнийәт жәмийити вә Қазақстан ССР Пәнләр академиясиниң Уйғуршунаслиқ институти I99I=жили 4-5 июнь күнлири Алмута шәһиридә уйғуршунаслиқ пәниниң муһим мәсилилири бойичә илмий конференция өткүзиду. Конференциядә уйғурларниң тарихи, этнографияси, тили, әдәбияти, сәньити, шундақла уйғур хәлқиниң бүгүнки ихтисадий, ижтимаий, мәдәний һаятиға аит мәсилиләр музакирә қилиниду.

Сизни мәзкүр конференциягә тәклип қилимиз вә қандақ мәсилә бойичә сөзгә чиқидиғанлиғиңизни I99I=жилниң 20-апрелиғичә бизгә хәвәр қилишиңизни сораймиз.

Келип кетиш билетиниң ғеми өзәңларға жүклиниду.

БИЗНИН АДРЕСИМИЗ: 480I00. Алма-Ата, ул.Пушкина III/II3,
Институт уйгуроведения АН КазССР.
Орг. комитет конференции.

Тип. изд-ва «Наука» КазССР. 1986 г. Зак. 1036. Т. 2000. А4.

ҚАЗАҚСТАН ССР ПӘНЛӘР АКАДЕМИЯСИ
УЙҒУРШУНАСЛИҚ
ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ
УЙГУРОВЕДЕНИЯ

480100, г. Алма-Ата, 100, ул. Пушкина, 111/113

телефоны: 61-53-71; 61-10-80

uygurca

ҺӨРМӘТЛИК Ахмат Риза Пекин!

Қазақстан уйғурлириниң республикилиқ мәдәнийәт жәмийити вә Қазақстан ССР Пәнләр академиясиниң Уйғуршунаслиқ институти I99I-жили 4-5 июнь күнлири Алмута шәһиридә уйғуршунаслиқ пәнениң муһим мәсилилири бойичә илмий конференция өткүзиду. Конференциядә уйғурларниң тарихи, этнографияси, тили, әдәбияти, сәньити, шундақла уйғур хәлқиниң бүгүнки ихтисадий, ижтимаий, мәдәний һаятиға аит мәсилиләр музакирә қилиниду.

Сизни мәзкүр конференциягә тәклип қилимиз вә қандақ мәсилә бойичә сөзгә чиқидиғанлиғиңизни I99I-жилниң 20-апрелиғичә бизгә хәвәр қилишиңизни сораймиз.

Келип кетиш билетиниң ғеми өзәңларға жүклиниду.

БИЗНИҢ АДРЕСИМИЗ: 480I00. Алма-Ата, ул.Пушкина III/II3,
Институт уйгуроведения АН КазССР.
Орг. комитет конференции.

Тип. изд-ва «Наука» КазССР. 1986 г. Зак. 1036. Т. 2000. А4

مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى يولداش گاۋجەن شىيالىڭ تەبرىك
سۆزلىگەن سۆزى.

4- نۆۋەتلىك «جۇڭخۇا ئاۋازى» مەخسۇس مۇقام تىما قىلىنغان مۇزىكا كۆرىكى 1986-يىلى 12-ئاينىڭ 9-كۈنى - بېيجىڭ مىللەتلەر سارىيى كۇلۇبىدا ئاخىرلاشتى.

بۇ كۆرەكتە شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات ئورنى ۋە شىنجاڭ ناخشا-ئۇسسۇل ئۆمىكى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ تىپچىلىق، كىلاسسىك دەستۇرى ناخشا-ئۇسسۇللۇق نەغمە چەببىيات-مۇقام»نى قويدى.

مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى يولداش گاۋجەن شىيالىڭ ئويۇننى كۆردى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئويۇنغا قاتناشقان بارلىق سەنئەتكار ۋە ھەرقايسى خىزمەت خادىملىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە تۆۋەندىكىچە سۆز قىلدى:

ئاددىغىنە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتەي. ئويۇنلارنى كۆردۇق. ئويۇن ئىنتايىن ياخشى بولدى، شۇنچە كۆپ ئويۇن كۆرگۈچىلەر كەپتۇ، بوش ئورۇن قالمايلا ھەتتا كەينىدە ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرگەنلەرمۇ بولدى. بولۇپمۇ يەرلەردە بۇنداق ئەھۋال ئاز ئۇچرايدۇ. سىلەرنىڭ بۈگۈن قويغان ئويۇنۇڭلار، سىلەرنىڭ بۇ قېتىم پايتەختكە كېلىپ ئويۇن قويۇشۇڭلار، پايتەخت سەھنىسىگە يېڭى بىر جانلىق كەيپىيات ئېلىپ كەلدى. سىلەرنىڭ ئويۇنلار بىزنىڭ شىنجاڭغا شان-شەرەپ كەلتۈردى. ئويۇنلارنى كۆرگەندىن كېيىن مەن شۇنى ھېس قىلدىمكى، مۇقام ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ بىباھا سەنئەت بايلىقى ئىكەن. بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ مۇنداق ئېسىل بايلىقى بولغىنى بىد-

لەن چەكسىز ئىپتىخارلىق ھىس قىلىمىز.
مۇقامنىڭ غەلىبىلىك ئوينىلىشىغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا-
بېرىلدى. خۇددى يولداش لاۋ ئېيتقاندەك ئويۇننىڭ بۇنداق غەلى-
بىلىك ئوينىلىپ چىقىشى سىلەرنىڭ ئىزدىنىشىڭلار، تىرىشچانلىقىڭ-
لار ۋە ئونى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئويۇن قويۇش دەرىجىسىگىچە ئېلىپ
بېرىشىڭلاردىن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولدى. بۇنىڭدا ئىنتايىن
ئەھمىيەتلىك تارىخى قىممەت ۋە بەدىئىلىك قىممىتى، ئىلمىلىك
قىممىتى، ۋە گۈزەللىك قىممىتى بار. ئۇ پەقەتلا يۇقىرى قىم-
مەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن بەلكى بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ-
ھازىرقى مىللى مۇزىكىسى، مىللى ئۇسۇل سەنئىتىنىڭ تەرە-
قىياتى ئۈچۈن ئەڭ ياخشى تەجرىبىلەرنى تەمىنلەپ ئىن-
تايىن چوڭ قوبۇل قىلىش قىممەتكە ئىگە قىلدى.
بىزنىڭ مىللى مۇزىكىمىز، بىزنىڭ مىللى ئۇسۇللىرىمىز پە-
قەت ئىزدەنسەكلا، يۇقىرى كۆتەرسەكلا كەڭ خەلىق ئاممىسىنىڭ
ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ مىللى سەنئىتىمىز بىزنىڭ
مىللىتىمىزنىڭ تۇپرىقىغا يىلتىز تارتقان. بۈگۈن سىلەرنىڭ-
قويغان ئويۇنىڭلار ئويۇن كۆرگۈچى ئاممىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي
مەپتۇن قىلىۋالدى. سىلەرنىڭ ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ ياخشى-
كۆرۈشىگە ئېرىشكىنىڭلار ئۈچۈن ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن ئالقىشلا-
رنى ياڭراتتى. مانا بۇ سىلەرگە بولغان ئەڭ ياخشى باھا. شۇنىڭ
ئۈچۈن بىز بىزنىڭ مىللى سەنئىتىمىزگە قارىتا تېخىمۇ ئىلگىر-
لىگەن ھالدا ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشىمىز، يەنىمۇ ئىلگىر-
لىگەن ھالدا ياخشى رەتلەپ چىقىشىمىز، تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈر-
شىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ مىللى مۇزىكىمىزگە، مىللى ئۇ-

سۆل سەنئىتىمىزگە، ئاسراش سىياسىتىنى، قوللاپ - قۇۋۋەتلەش -
سىياسىتىنى، تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىمىز. بۇ -
نىڭ بىلەن بىزنىڭ مىللىي سەنئىتىمىزنىڭ ئەسلى تارىخىغا ۋا -
رىسلىق قىلىشىمىز ھەم ھازىرقىسىنى قوبۇل قىلىشىمىز بۇنىڭ -
بىلەن بىزنىڭ مىللىي سەنئىتىمىزنى بەدىئىي سەنئەتنىڭ چوڭ -
ئېقىمىدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈشىمىز لازىم .
يەنە مۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇ؛ بىزنىڭ سەنئىتىمىز ئىسلاھ قى -
لىش جەريانىدا ئالغا ئىلگىرلىشى . ئېچىۋېتىش جەريانىدا تە -
رەققىي قىلىشى كېرەك.

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئېقىل پاراسەتلىك مىللەت،
شىنجاڭدىكى مىللەتلەر، بىزنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ناخشا - ئۇسسۇ -
لغا ئۇستا مىللەت . سىلەرقا يىتقاندىن كېيىن ئۇلارغا مېنىڭ -
سالامىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

سىلەر ئىزدىنىش، رەتلەش مىللەتنىڭ سەنئىتىنى يۇ -
قىرى كۆتىرىش جەھەتتە ئەڭ ياخشى نەمۇنە كۆرسۈتىپ ياخشى
نەتىجىگە ئېرىشتىڭلار .

مەن سىلەرنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا يېڭى نەتىجىلەرنى
قولغا كەلتۈرۈشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

مۇندىن كېيىنمۇ سىلەرنىڭ يېڭى نومۇرىڭلارنى ، ئەڭ يا -
خشى نومۇرىڭلارنى كۆرۈشنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەن سىلەرنىڭ ئويۇنىڭلارنىڭ نەتىجىلىك بولۇشىغا يەنە
تېبرىكىدا شىلىق بېرىمەن. كەلگۈچىلەر خەيرلىك بول -
سۇن.

(شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات ئورنى 1986 - يىل 12 - ئاي -
نىڭ 9- كۈنى لويسن دەيدىن رەتلەندى .)

بېجىن گېگېمونىچىلىرى ئىسلام ھىمايىچىلىرى نىقاۋىدا

خىتايدا ئۇيغۇرلار ئىسلامغا نىسبەتەن جىددىي قىزىقىش پەيدا بولدى. چەت ئەللەرگە، بىرىنچى نۆۋەتتە، مۇسۇلمان ئەللىرىگە تارقىتىلغان تەرغىبات ئەسەرلىرىدە، رادىيو پروگراممىلىرىدا ئۇيغۇرلار، قازاقلار، ئۆزبەكلەر، قىرغىزلار، تاجىكلار، تاتارلىق خىتايدا «ئىسلامغا ئېتىقات قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى» توغرىلىق ماتېرىياللار ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ كەتتى. راست، يېقىنقى بىر نەچچە يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا، «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» دەۋرىدە ئىسلامنىڭ مۇقەددەس جايلىرىنى ناپاك-ناستى قىلىش، خۇدائۆيى-بىنالارنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، خېبېي، خېنان، يۈننەن، چىڭخەي ئۆلكىلىرى ئوخشاش مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايونلاردا مۇسۇلمانلارنى ۋەھشىلەرچە جازالىغانلىقى توغرىلىق ئۇزۇنلا ئەسلىتىلدى.

لېكىن بۇ مەيدە-چۈيدە ئېتىراپ قىلىنىشلار خىتايدىكى مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ جەننەتتى تۇرمۇشى توغرىلىق يېزىلغان غۇلاچ-غۇلاچ ماتېرىياللار ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى. بۇ خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتە خىتايلار بىلەن بولغان «دوستلۇق» ئالاقىلىرى توغرىلىق خاتىرىلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ گەپچە، گويا مۇسۇلمانلارنىڭ پاراۋانلىقى توغرىلىق پەقەت بېجىن رەھبەرلىرىلا سەگەك بولۇۋاتقۇدەكمىش. بېجىن رەھبەرلىرى ھەر قانداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ياشاۋاتقان 13 مىللىيون مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ۋە ئومۇمەن پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىغا نىسبەتەن ئۇلارنىڭ «مېھىر-مۇھەببىتىنى» نامايىش قىلىشقا ئالدىرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇق داۋراڭدىن باشقا ھېچ نەرسە ئەمەس. دەرھەقىقەت، ماۋزېدۇڭ ۋارىسلىرى مىللىي ۋە دىنىي مەسىلىلەردە كۆپەرەك ئېھتىياتلىق سەياسەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ خىتايدىكى خەنزۇ بولمىغان خەلقلەرگە نىسبەتەن شوۋىنىستىك، ئاسسىمىلياتورلۇق سەياسىتى ئۆزگەرمىدى.

مەلۇمكى، خىتاي رەھبەرلىرى، بىرىنچى نۆۋەتتە، مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى كۆزدە تۇتىدىغان مىللىي مەسىلىنى ماركسچە-لېنىنچە ھەل قىلىشتىن ئاللىقاچان چەتلىشىپ كەتتى. بېجىن بۇ ھوقۇقتىن خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنى، شۇ جۈملىدىن مۇسۇلمانلارنى مەھرۇم قىلدى. يېقىندا «خۇڭچى» ژۇرنىلىنىڭ سەھىپىلىرىدە جۇئېنلەينىڭ 1957-يىلى سۆزلىگەن سۆزى بېسىلدى. ئۇنىڭدا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى مەملىكەتنىڭ ۋە تارىخىي شارائىتلىرىغا ماس كەلمەيدۇ، دەپ ئېلان قىلىنغان. خەنزۇ ئەمەس خەلقلەر ئۈچۈن مەمۇرىي ئاپتونوم رايونلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەمەلىيەتتە ساختا نەرسە بولۇپ چىقتى، چۈنكى ئۇ يەرلەردە ئىلگىرىكىدەكلا كادىر خادىملار-خىتايلار ۋەزىيەت ئىگىلىرى بولۇپ قالدى.

بۇنى شىنجاڭ مىسالىدىلا كۆرۈش مۇمكىن. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئېنىق يېقىندىلا ئۆزىنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئاھالىسىنىڭ يېرىم كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلاتتى. 70-يىللارنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى زىيارەت قىلغان ئامېرىكىلىق خىتايشۇناس ئالىم ئوۋېن لاتتىمور، ئۇ يەردە 1973-يىلى 1949-يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ پروتسېنتى 80دىن 50كىچە چۈشكەن بولسا، بۇ دەۋر ئىچىدە خەنزۇلار سانى 200 مىڭدىن 2 مىللىيون 800 مىڭ ئادەمگە ئۆسكەن، دەپ كۆرسەتتى. يېقىندا ئەنگلىيەنىڭ «فايىنېنشىل تايمس» گېزىتى بېجىن ئۆزىنىڭ غەربىي شىمالىي ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسىنى 100 مىللىيون ئادەمگە يەتكۈزۈشنى پىلانلىماقتا، دەپ ئەكىتلىدى. بۇ بولسا پۈتۈنلەي بىر خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئۆز يېرىدە ئىنتايىن ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىش خەۋپى ئاستىدا تۇرغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

خىتايدا خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنى زورلۇق بىلەن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش جەريانى سۈرئەتلىك كېتىپ بارىدۇ. ماۋچىلار ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ھەر خىل توسقۇنلۇقلارنى قىلىپ، ئۇلارنى مىللىي تارىختىن ۋە ئالاھىدىلىكلىرىدىن مەھرۇم قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. فرانس-پرېسس ئاگېنتلىقىنىڭ خىتايدا بولغان مۇخبىرى ئېلىزابېت چاننىڭ سۆزلىرى بويىچە، خىتاينىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانىنى ئاز قىلىپ كۆرسىتىشنى مەخسەتكە مۇۋاپىق كۆرىدۇ. ۋاھالەنكى، خىتايدا ئېنىق يېقىندىلا 20—30 مىللىيون مۇسۇلمان بار ئىدى.

«بىر پۈتۈن خەنزۇ مىللىتى» دېگەن يېڭى، بىمەنە كونسېپسىيەنى تەرغىبات قىلىش، بېجىن رەھبەرلىرىنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرگە، جۈملىدىن بۇ ئەلدىكى مۇسۇلمان خەلقلىرىگە نىسبەتەن چوڭ دۆلەتچىلىك شوۋىنىستىك پوزىتسىيەدىن يانداشنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئىسپاتى بولۇپ قالدى. «بۇنىڭدىن 2000 يىل ئاۋال بىر پۈتۈن كۆپ مىللەتلىك فېئودال دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن، — دەپ ئەكىتلەگەن ئىدى يېقىندا خىتاينىڭ «گۇاڭمىڭ ژىباۋ» گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە، — خىتاي ھەممە ۋاقىت دۇنيادا كۆپ مىللەتلىك بىر پۈتۈن دۆلەت سۈپىتىدە ياشاپ كەلگەن ئىدى... مانجۇرلار، موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار، تىبەتلىكلەر، مياۋ، ياۋ، جۇاڭلار ۋە كۆپلىگەن باشقا خەلقلەر خۇددى خىتايلارغا ئوخشاش، چىن ئىمپېرىيەسى قۇرۇلغانغا قەدەر خەنزۇ مىللىتى تەركىبىگە كىرگەن، ئۇلار ياشىغان يەرلەر بولسا، ئەزەلدىن خىتاينىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان». بېجىن تەرغىباتى چاكىنىشى شوۋىنىستلىرىنىڭ كەينىدىن خىتايدىكى بارلىق خەنزۇ ئەمەس خەلقلەر — «بىر پۈتۈن خەنزۇ مىللىتىنىڭ شاخلىرى»، دەپ تىنماستىن تەكرارلىماقتا. ئەمەلىيەتتە مۇنداق سەياسەت مەزكۇر خەلقلەرنىڭ تىلىغا، دىنىغا ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ھۆرمەتسىز مۇناسىۋەتتە بولۇشتا نامايەن بولماقتا. گوڭكوڭدا چىقىدىغان «نېيشاۋىك» ژۇرنىلىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، 1975-يىلى يۈننەن ئۆلكىسىدە ئۇڭگانلار دىنىي ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ ئەمەلدىن قىلىنىشىغا قارشى چىقىقانلىقى ئۈچۈن ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىز جازالانغان: يۈزلىگەن مۇسۇلمانلار ئۆلتۈرۈلگەن.

جۇڭنەنخەينىڭ ئىلگىرىكى ساھىبلىرى مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن پەقەتلا بىر سەياسەتنى — «قاتتىق قانۇن ۋە رەھىمسىزلىكنى» قوبۇل قىلىش مۇمكىن، دەپ ھېساپلىغان ئىدى. «پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، — دەپ ئەكىتلىگەن ئىدى بىر خىتاي مەنبەسىدە، — ئۇلار (مۇسۇلمان خەلقلىرى) خۇددى قول ھايۋانلىرىدەك ياكى ئىتائەتلىك ۋەھشىلەردەك يېنىك باشقۇرۇلۇشى مۇمكىن».

مۇنداق چوڭ خەنزۇچىلىق ھەرىكەتلىرى ھازىرقى زامان خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدە مانا مەن، دەپ چىقىپلا تۇرىدۇ. بۇ خۇسۇستا شىنجاڭ تارىخىنى يورۇتۇش گۇۋالىق قىلىدۇ. شىنجاڭدا ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن چوڭ تەسىر يەتكۈزگەن. 1978-يىلى بېجىندا بېسىلغان مايۇڭ ۋە ۋاڭ بىڭخۇالىڭ «شىنجاڭنىڭ تارىخىي ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىدا ئىسلام تامامەن ئېغىزغا ئېلىنمايدۇ.

ھازىرقى زامان خەنزۇ تارىخچىلىرى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى تۈپ ئاساسىي خەلقنىڭ تارىخىنى قوپال بۇرمىلاش، مانجۇر-خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ سەياسىتىنى ئىدىئاللاشتۇرۇش ۋە ئىسلامغا ئېتىقات قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ چىنلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئازاتلىق كۈرەشلىرىنى ھەرتەرەپلىمە قارىلاشقا ئىنتىلىش خاراكتېرلىقتۇر. بۇنىڭدا بەزى بىر تارىخچىلار ماۋچى باشلىقلارنىڭ چوڭ دۆلەتچىلىك شوۋىنىستىك يولىغا ئەمەل قىلىپ، ھەتتا ئۇرۇشلارنىڭ ئىلگىرىكى باھالىرىغا زىت پىكىرلەرنى قىلماقتا.

ئاتاقلىق خىتاي تارىخچىسى لىۋ چېڭيۈ ئۆزىنىڭ «خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىدا، 18-ئەسىردە مەركىزىي ئازىيەدە باشلانغان مانجۇر-خىتاي ئىستىلاسىنىڭ مۇسۇلمان ئاھالىسى ئۈچۈن بولغان ئاقىۋەتلىرىنى ئومۇمىي رەۋىشتە قاراپ، «بۇ يەردە چىن ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن تۈپ ئاساسىي خەلقلەر ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتتىن ئاھايىتى ئارقىدا قالدۇرۇلدى»، دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

رەھىمسىز مىللىي زۇلۇم ۋە باسقۇنچىلارنىڭ باش-باشتاقلىقى مۇسۇلمان خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دائىمىي غۇلغۇلىلارنىڭ سەۋەبى بولاتتى. «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسى، — دەپ ئەكىتلىگەن ئىدى ئۆز ۋاقتىدا خىتاينىڭ يەنە بىر ئاتاقلىق تارىخچىسى فان ۋېنلەن، — ئۇيغۇرلار، ئۇڭگانلار ۋە باشقا خەلقلەر چىن ئىمپېرىيەسىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا بولۇپ، جۈملىدىن ئۇلار ئىچكى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىغاندا كۆپ ئازاپ چەككەن».

ھازىرقى ۋاقىتتا بولسا، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى بەزى بىر تارىخچىلار مانجۇر-خىتاي فېئوداللىرىنىڭ مەركىزىي ئازىيەدىكى باسقۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى گويا بۇ يەردىكى خەلقلەرگە تىنچلىق ۋە پاراۋانلىق ئېلىپ كەلدى، دەپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنماقتا.

«بىرلىك ۋە خاتىرجەملىك تىكلەنگەندىن كېيىن، — دەپ يېزىشىدۇ، مەسىلەن، مايۇڭ ۋە ۋاڭ بىڭخۇا جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ زورلۇق بىلەن چىن ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈشى مۇناسىۋىتى بىلەن، — شىنجاڭنىڭ بارلىق مىللەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي تاپتى...».

بېجىندىكى «ئىسلام ھىمايىچىلىرى» خىتاينىڭ مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ خاتىرىسىدىن ئۇلارنىڭ ئازاتلىق كۈرەشلىرى بىلەن باغلىق بولغان ئەسلىلەرنى تامامەن چىقىرىپ تاشلاشقا ئۇرۇنماقتا. ئۇلار ئۇيغۇرلار، ئۇڭگانلار ۋە شىنجاڭدىكى باشقا خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنىڭ 1864—1878-يىللاردىكى چىن ئىمپېرىيەسىگە قارشى قۇدرەتلىك قوزغىلىڭىنىڭ ئۇنتۇلۇپ قېلىشىنى خالىماقتا. مەزكۇر قوزغىلاڭ غەربىي-شىمالىي خىتايدىكى مانجۇر-خىتاي مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتكۈل سىستېمىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىدى.

مىللىي-ئازاتلىق كۈرىشىنى بوغۇپ تاشلاش مەخسىتىدە چىن ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭچىلارغا قارشى گېنېرال زوزۇڭتاڭنىڭ جازالىغۇچى چوڭ ئارمىيەسىنى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ يازغان مېمۇئارلىرىدا مانجۇر-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئاۋال شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىكى ئۇڭگانلارنى، ئاندىن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان ئاھالىسىنى ۋەھشىلەرچە جازالاشلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بىر خىتاي تارىخچىسىنىڭ گۇۋالىق قىلىشىغا قارىغاندا، زوزۇڭتاڭ «رەھىمسىز ئۆلتۈرۈشلەرسىز مۇسۇلمانلارنى تىنجىتىش مۇمكىن ئەمەس»، دەپ بىلدۈرگەن. ئېنىق يېقىندىلا لىۋ جىڭيۈ زوزۇڭتاڭ ئارمىيەسىنىڭ ۋەھشىلىكلىرى توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «بارلىق بىنالارغا ئوت قويۇلدى، مال-ۋاران ۋە مال-مۈلۈك تالان-تاراج قىلىندى، ئاھالە بولسا جىنسى ۋە يېشىغا قارىماستىن ئۆلتۈرۈلدى. ھەممىلا جايلاردا مۇردىلار ياتاتتى ۋە قان دەريادەك ئاقاتتى...». مانجۇر-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىككى يىل داۋامىدا ئېلىپ بارغان جازالاش ئوپېراتسىيەلىرىدە چىن ئەمەلدارلىرى ئوچۇقتىن-ئوچۇق 100 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنىڭ سويۇپ تاشلانغانلىقىدىن ماختىناتتى.

ھازىرقى ۋاقىتتا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە بۇلار توغرىلىق ئېغىز ئېچىشنى خالىمايدۇ. ئۇيغۇر-ئۇڭگان قوزغىلىڭىنى تارمار قىلىش بىلەن باغلىق بولغان قانلىق ۋەقەلەر، ھازىرقى زامان خىتاي تارىخچىلىرى تەرىپىدىن شىنجاڭنى «ئازات قىلىش» سۈپىتىدە ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ چىن ئىمپېرىيەسى تەركىبىگە بەختلىك قايتا قوشۇلۇشى سۈپىتىدە بايان قىلىنماقتا. يېقىندا «گۇاڭمىڭ ژىباۋ» گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە «زوزۇڭتاڭنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى توغرىلىق» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلىنغان دۇڭ جىڭگۇ دېگەن بىرسىنىڭ چوڭ ماقالىسىدا خىتاي مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ جاللاتىنى تولۇق ئاقلاپ چىقىشقا ئۇرۇنۇش قىلىنىدۇ.

گەرچە، خىتايدىكى ۋە ھەممىدىن ئاۋال شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن خىتاي مىلىتارىستلىرى ۋە گومىنداڭچىلارنىڭ كەمسىتىش سەياسىتىگە قارشى بىر نەچچە قېتىم كۈرەشكە كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ھەر ۋاقىت ئېغىر بولۇپ كەلدى. لېكىن ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەنئەنىلىرى دائىم ياشايدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتى — ئۇيغۇرستاننى تىكلەش شۇئارى ئاستىدا 1931—1935-يىللىرى، ئاندىن 1944—1945-يىللىرى كۈرەشكە كۆتۈرۈلدى. 1949-يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرستاننى قۇرۇش توغرىلىق ھەرىكەتلەر ماۋزېدۇڭ ۋە ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى تەرىپىدىن ئەڭ ئېغىر جىنايەت، دەپ ھېساپلاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن مىڭلىغان مۇسۇلمانلار ئۆز ھاياتىنى قۇربانلىققا بەردى.

ئاخىرقى يىللاردىمۇ شىنجاڭدا خاتىرجەملىك ھۆكۈم سۈرۈۋاتقىنى يوق. غەربىي مەتبۇئاتنىڭ خەۋەرلىرىگە قارىغاندا، 1978-يىلى فېۋرالدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاۋات، ئاقسۇ، كەلپىن ۋە ئۈچتۇرپان ناھىيەلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭ-چوڭ غۇلغۇلىلىرى سادىر بولغان. ئۇلارنىڭ تەپسىلاتلىرى مەتبۇئاتتا پەيدا بولمىدى. لېكىن ئۇچۇق ئاكتىپ نارازىلىققا يەرلىك ئاھالە تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىقىدىن بەل باغلىغان بولسا كېرەك.

خىتايدىكى «ئىسلامغا ئېتىقات قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى» دېگەن خۇنۇك گەپ سېتىشلار كىمگە لازىم بولۇپ قالدى؟ ئۇلار كىمگە قارىتىلغان؟ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بېجىن ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ھالدا كۆرسىتىشكە ئۇرۇنماقتا. لېكىن مۇسۇلمان خەلقلىرىگە نىسبەتەن تۇيۇقسىز ئويغانغان «مۇھەببەتنىڭ» ئاساسىي سەۋەبى باشقىدۇر. بېجىن ستراتېگلىرى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق تەرەپكە قاراشقا، نېفتقا باي بولغان مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىگە ئاچقۇچ تېپىشقا ئۇرۇنماقتا. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «ئىسلام ھىمايىچىلىرى» نىقابىغا كىرمەكتە.

(«يېڭى زامان» ژۇرنىلىنىڭ بۇ يىل 28-سانىدىن ئېلىندى.)

کاشغر قصیده سی

۲۰ - ۵ - ۱۴۰۲ھ   ۱۵-۳-۱۹۸۲م الطائف

یورتوم ایدی - خوجام - مېنىنگ قشقر ولایتی ... ترکی تیلیدا باردور تاریخی خذمتی

بیلمانسو هرکیشی اگر محمود کاشغری - ... دیب - آلسا آغزیگه بولور شیرین فصاحتی

قشقر، دیگانده کورونور - کوزگا - منارەلر ... مسجدلری دا قیلغانم باردور عبادتی

جنت سویی کبی ایدی آقغان اریقلری، ... جنت توسی دا کورونور باغلری هیئاتی

دریالرینی سولری آلتون بیلان آقار ... اونگای بو سو بیلان اننیگ هرخیل زراعتی

مکتب نی کورگان ینچه باردور مهندسی ... الحال نچه توردار اننیگ سالغان عماری

هرخیل هنرننگ اوستاسی باردور، قدیم دن ... صنعت دا بار بولرننگ عجائب مهارتی

تاش یاغاچنی نقش ایتار گویا خمیر دیک ... باغ برلەسو او نقشی ننگ آرتوقچه زینتی

جان سیزغه جان بیرالماگای انواع هنر بیله ... اما، اننیگ غه بارغوچه باردور صناعتی

یایلاق لریدا جانوارننگ انواعی دور تولا ... محصولیدین ساتاقلانور بو ایل نی ثروتی

یونگ ایپک دین ایشلاگان مال متاع لر ... بولمیش ایپک یولی بیلان کورکام تجارتی

کاتب لرینی یازغانی روحی غذا دیساک ... اوزیرا، اننیگ معانی دین چیزگان عباری

شاعرلرینی باشیدا یوسف دیگان کیشی ... کورساتدی او، قوتاتقو بیلیگله بلاغتی

یازغانلرینی علم ایله قویمیش اساسینی ... کوچ تاتی بو بیله اننیگ قیلغان روایتی

اوز تیلیده کوپلادی مگر ابجاد شعرده ... محذوف مثمن متقارب قیافتی

کورگان کیشی تارتادور معناسیگا کتاب، ... دنیاغه تارقادی اننیگ بو بولدا شهرتی

یر - سو لرینی کینگ لیکی اوستیگا قانچه کان ... آلتون، کوموش، تمور، کومور بیرملدور عادتی

بیترول آقار جبالی دین، مس ننگ حسابی یوق ... تاغلری یاقوت ایلاقیش تنگرمنی خلقتی

ایگاگچی بولسام ایلی - مهمانی دوست توتار ... یاقلان سولوب هو بولسا قیلور بر ضیافتی

یرهم ایلینی بابی کوروب، دشمن ننگ آچ کوزی ... لشکر بیلان کیلیب انی باستی فلاکتی

دشمن تالان - تولان قیلیب ایل بولدی کمبغل ... یاسقونچی ایلگیدن بیتیب ایل ننگ هلاکتی

علم هنرنی یر بیله یکسان قیلیب یامی ... آثارلرغه هم اننیگ یتیدی کثافتی

یوللر توسولدی یوکسالیش ساری غه بارغالی ... ظلم ستم دا یانچیلیب قوهتی قیاقتی

مهجوری ننگ دلیغه بو حسرت تولوب تاشیب ... سوندی عزیزلرغه چیکیلیغان ندامتی

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

٢٧٠٤٠١٩٨٤ تاريخدە ترجمان گازيتە سندە دوكتور عبدالله عمر

حضرتلرينك استانبول زيارتى ايلە علاقەليق چققان خبر و ترجمەسى.

Dünya İslâm Birliği heyeti İstanbul'da

Türkiye'yi ziyaret etmekte olan Dünya İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Abdullah Ömer Nasif ile beraberindeki 5 kişilik heyet dün İstanbul ve çevresinde incelemelerde bulundular.

Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Hizmetler Daire Başkanı Halit Güler refakatinde dün sabah uçakla Ankara'dan İstanbul'a gelen İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Nasif, Yeşilköy Havalimanı Şeref Salonu'nda Dünya İslâm Birliği kurucu üyesi ve Doğu Türkistan hükûmeti eski genel sekreteri İsa Yusuf Alptekin, kurucu üye Prof. Salih Özcan, İslâm Kültür Tarih ve Sanat Araştırma Merkezi yöneticileri, İstanbul Müftü Yardımcısı Salih Güneş ve kalabalık bir Doğu Türkistanlı grubunca karşılandı.

Dünya İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Abdullah Ömer Nasif (solda) ve Şeyh Savvad, Yeşilköy Havalimanı Şeref Salonu'nda birliğin kurucu üyesi Doğu Türkistan hükümeti eski genel sekreteri İsa Yusuf Alptekin ile bir süre sohbet ettiler.
(Foto:Haluk SOSYAL)

دنيا اسلام بيرليگى هيتى استانبولدا

تركيەنى زيارت قلماقتا بولغان دنيا اسلام بيرليگى عمومى كاتبى دوكتور عبدالله عمر نصيف بيلەن برارينده‌كى هيئت تونوگون استانبولدا تدقيقلردە بولونديلر.

ديانت ايشلرى باشقانليگى دينى خدمتلر دائرەسى رئيسى خالد گولەر رفاقتندە تونوگون صحر طيارە بيلەن انقرەدين استانبولغا كلگەن اسلام بيرليگى عمومى كاتبى دوكتور نصيف يشلكوى هوا ميدنى شرف صالونندا دنيا اسلام بيرليگى مجليس تاسيس اعضاسى و شرقى تركستان حكومتى سابق عمومى كاتبى عيسى يوسف آلبتكين ، مجليس تاسيس اعضاسى بروفيسر صالح اوزجان، اسلام كلتور تاريخ و صنعت و تحقيق مركزى ادارەچيلرى استانبول مفتى سى صالح گونش و قالابالق بير شرقى تركستانليق گوروب طرفندين قارشى آليندى.

ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى جۇمھۇرىيىتىنىڭ
رەئىسى جېمى كارتېر جانابلىرىغا.

ھۆرمەتلىك رەئىس.

مەن سىز جانابى رەئىسنىڭ نامىغا يېزىۋاتقان بۇ خېتىمنى ئامېرىكادا مەنىۋى ئانامنىڭ ئانىسى ۋە ئامېرىكا خەلقى بىلەن ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدىغان ئوقۇرۇش بولۇپ كېلىۋاتقان ئاجايىپ تىنچلىقپەرۋەر تىلەكلىرىڭىز، قوشۇلۇشتىن يۇقىرى، سەمىمىيىسى ئارقىلىق ئېلان قىلىشنى لايىق كۆردۈم. سەۋەب، سىز دۇنيانىڭ پېرىدىغا رەئىسلىك قىلىۋاتقان شۇ كۈنلەردە ئالەمنىڭ بۇ يېرىدا — مېنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىم بېشىدا ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق ئېغىر ھالىنى پاجىئەلىرىنى سىزنىڭ ئاق ئۆيىڭىز بىلەن بىرقاتاردا ئادالەتسىزلىرىگە ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئاچقىپ باسسۇن دېگەن ئۈمىت بىلەن بۇ قارارغا كەلدىم. ئەگەر رەئىس قوشۇلۇشتىن يۈز ئۆرۈتمىسە مېنىڭ بۇ ياخشى نىيىتىمنى توغرا چۈشىنىپ خېتىمنى ئېلان قىلسا ئالەمچە مىننەتدار بولار ئىدىم.

جانابى رەئىس!

شۇ چاغدا مەن سىزگە بۇ خېتىمنى ئۆزلىرىنىڭ ئانىسى بىلەن مانا ئۆتكەن يىللىرى ئۇيغۇر دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان نوپۇسى ئاساسلىق 12 مىليون ئۇيغۇر مىللىتى نامىنى يېزىۋاتىمەن، ئېھتىمال سىز تېخى مېنىڭ بۇ مىللىتىم توغرىسىدا ھېچ نەرسە ئاڭلىمىغان بولۇشىڭىز. لېكىن سىزنىڭ ئامېرىكىلىقلىرىڭىز بىز توغرۇلۇق خېلى نەرسىلەرنى بىلىدۇ. ئوۋېن لاتتىمورنىڭ ئۆز ئىچىدىكى چىققان ماتېماتىكا ئالىمى پروفېسسورلىرى. ئىس. كېيىنكى ئۇيغۇر ژانالىرى ھەققىدىكى نەسەبلىرى بىلەن مۇھەببەت جانابلىرىنىڭ ... لىرىنىڭ ئەمگەكلىرى ئارقىلىق بىلىدۇ، مىننەتدارلىقىمنى،

ئامېرىكا مەتبۇئاتلىرىدا بىز ئوغۇرلۇق بەزى مەلۇماتلار
شۇ كۈنلەردە نەشر قىلىنىپ كەلمەكتە .
مەن دانا شۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۈگۈنكى تەغدىرى توغرىسىدا
پاراڭ قىلىمەن ، مىللىي تەغدىرىمىز بىزنىڭ كۈنلىرىمىزدا
كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ ، ئۇيغۇرلار چۆچۈپ كېلىۋاتقان ئاسسىمىلياتسىيە
بىلەن ئاخىرقى بەزى خەلقلەرنىڭ مىللىي تەغدىرى تۈر-
لۈكىدىكى مەسىلىلەرگە ئوخشاش مۇھىم ، راس ، ئۇيغۇرلار
زۇلۇملىرى بىر قاتار تەلەپلەرنىڭ مىللىي تەغدىرى خۇسۇسىدىكى
مەسىلىلەرنى ئادىل ھەل بولمايۋاتىدۇ . يا ئۇ ، مىللەتنىڭ
مىللىتىمىزنىڭ تەغدىرى ھەرگىزمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ زۇلۇملىرىدىن خەلقئا-
رالىق تەغدىرىگە ئوخشىمايدۇ ، چۈنكى ئۇيغۇرلار زۇلۇمدىكى
ۋەقەلەر خۇددى پانار ئاغزىدىن ئىسسىپ چىقىۋاتقان لاۋۇ-
لاردەك ئۈزۈلمەستىن قىزىپ ۋە ھېچ نەرسە كىشىلەرنى
چۆچۈتىۋاتىدۇ ، مىللىتىمىزنىڭ تەغدىرى خۇددى
ئاغزى پۈتۈلۈپ لاۋىلىرى ئىچىدە قالغان
ئاغزىدەك پۈتۈن ھەسرىتى ئىچىگە قۇيۇپ ، ئىچىنى كۆيدۈرۈپ
كەلمەكتە . بولمىسا بىزنىڭ قوۋرۇقلىرىنى ئېزىپ ئۆتكەن
بىر نەسىل ئىچىدە تۈرك يۇرت قىسمى ئىسسىپ ، ئۇلارنىڭ ئىسسىق
لاۋىلىرى بىلەن پايدىلىنىشقا كۆيۈپ قۇرۇپ كەلگەن ئىشى ،
شۇ تەسىرىمىزنىڭ 30 ۋە 40 - يىللىرىدا بولۇپ يەنە ئۇنىڭ
قىسمى پارتىلاش بولۇپ ، شۇ ئىچىدىكى ئىچىمىزنىڭ
ئىچىدە قاتتىقلىقلىرىدا داۋام قىلماقتا .
— ئۇ سىزنىڭ پانا رەھبەرلىرىمىزنىڭ ئاغزىدىن چىقتى . بۇ نەپ ئىشقا
ئەكىلىپ زەمبۇرلاتقان دۈشمەن ئادەم كىم ؟ — دەپ سورىشىلار
ئېيتىش ئەلۋەتتە . بىز پەقەت ئىنسان ھوقۇقى خۇسۇسىدا سۆز-
لەپ بىر سۆز دېمەكچىمەن : ئامېرىكا خەلقى ئىنسان ھوقۇقى
مەسىلىسى توغرىسىدىكى پۈتۈن دۇنيانى ئوخشاش كۆرۈش

يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتىدۇ، دەپ قارايمەن. مانا بۇ تەڭرىنىڭ ئىپتىدائى
ئىسمى ئىدى. بىزنىڭ دۈشمىنىمىز بىز ئىپتىدائى ئىنسان ئەنە شۇ چوڭ مىللەتنىڭ
تامامەن ئەكسىچە 200 مىڭ يىلدىن بۇيان ئىپتىدائى ئادەملىكى كۆپلىگەن
ۋەكىلىنى، مىللەتلەرنى بېسىۋېلىپ، ئۇلارنى بىر مەزگىل ياۋروپا
خەلقى بېشىغا ئاپەت ياغدۇرغان گىتلېرچە فاشىزمنى زادى نېمە
قىياسلىمىغان ئۇسۇللار بىلەن ئوخشىمايدىغان قانخورلۇق قىلىۋاتقان
ئاسىيادىكى ھازىرقى خىتاي فاشىزمىدۇر. ئامېرىكا مەتبۇئاتى
ئاتالمىش ئوخشاش خىتاي فاشىزمنىڭ باشلىقى جاللات ماۋزېدۇڭنى
ئۇنى فاشىست گىتلېر بىلەن بىر تىزىمغا ئېلان قىلىپ ئاتاشقۇ
ئۇرغۇشنى قىلغان ئىدى. بەزىلەر بولسا، ئوخشاش خىتاي لېنىننىڭ
شەخسىي سالاھىيىتى بىلەن بىر پادىشاھ ئىدى، دەپ لوزۇنكا
تەرىپلەشمۇ مۇمكىن. مېنىڭچە ھەرقاچان ھاۋادا قارا بۇلۇتلار
پەيدا بولغاندا شۇ يەردىكى ئادەملەر ئارىسىدا بوران-چاپقۇن
ھەققىدە سۆز بولۇشى تەبىئىي بولغىنىدەك، ھەر بىر ئەھلىنىڭ
پاجىئەسى - ئاماللىقى ئۇنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى ئاستىدا بولغان
ئادەملەرگە تەئەللۇق. ئەگەر بىز موشۇ قانۇنىيەتنى دورۇسى
دەپ چۈشەنسەك ئۇ چاغدا مېنىڭ سۆزلىرىم ئۇيغۇر خەلقى
بېشىغا 49 يىلدىن بېرى دەھشەتلىك قارا بۇلۇتلارنى تۆكۈ-
تۈپ، پاجىئەلىك قان ياغدۇرۇپ كەلگەن قانخور
ماۋزېدۇڭنى بىز فاشىست دەپ ھەقلىق يوسۇندا دۇنياغا جاكا-
لايمىز.

مېنىڭ بۇ دېگەنلىرىمگە خىتاي بىلەن بارغانسىرى يېقىن-
لىشىپ كېتىۋاتقان سىز جانابلىرىنىڭ قانداقلىق قوشۇلۇپ
قوشۇلمايدىغانلىقىڭىزنى قەتئىي بىلەلەيمەن. مەن سىزنى زامانىمىزدىكى
ئادىل رەھبەرلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايمەن. ھالبۇكى،
سىز خىتاي جىنايەتلىرىنى بۇيان دەۋرىمىزگە توختىغان ئەڭ
كېرەكلىك ئىسپانىيە رەنجىدىلەك سىياسەتلىرىنى ئۆرگۈزۈپ كېلىۋاتىسىز.

مەن چوڭقۇر ئىشەنچ بىلەن يەنە شۇنى ئېيتالايمەنكى، سىز باشلاپ بەرگەن بۈگۈنكى ئىنسانىي سىياسەت زامانىمىزدا ئىنسان مەسىلىسى يېڭى بولغانلىقتىن شۇ دەۋر ئۈچۈنلا ئەمەس، كەلگۈسى يىللاردا بىر يۈز يىللىق ئىنسانىيەت ئۈچۈن قىبلەنامە بولۇپ قالغۇسىدۇر.

بىراق مەن سىز ئوتتۇرىغا قويغان مۇشۇ ئىنسان ھوقۇقى سىياسىتىڭىزنىڭ ئازراق كەمتۈك ئىكەنلىكىنى بىر تەرەپلىمىلىك سىياسەتمۇ بولمىسىكەن؟ دېگەن بىر گۇماندىن خالىي ئەمەسمەنكى جاناب رەئىس، مۇشۇ جەھەتتىكى بىز باشتىن شۇ گۇمانىم توغرا بولمىغاندا، ھالبۇكى، سىزنىڭ ھەربىر سۆزلىرىڭىزدە ۋە بۇ سۆزلىرىڭىز ئاساسىدا ئامېرىكا مەتبۇئاتلىرى تىلغا ئالغان شۇ ئەللەردە سىزنىڭ ئىنسان ھوقۇقى سىياسىتىڭىزنىڭ پۈتۈن دۇنيا بويلاپ نەدە ئىنسان ھوقۇقى ئاياق ئاستى قىلىنغان بولسا شۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرۇلىشى تەكىتلەنمەكتە. ئەگەر مۇشۇ سۆزلەر توغرى بولسا ئۇ چاغدا ھەقىقەت مەن سىزنىڭ ئاغزىڭىزدىن يا بولمىسا سىزگە ۋەكالىتەن قىلىنغان بىرەر مۇئاۋىنىسى ئامېرىكىلىق رەھبەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققانلىقى (باشقا بەزى رەسمىي بولمىغانلارنىڭ دېگەنلىرىنى بىلىمەن)، دۇنيا بويىچە ئىنسان ھوقۇقى ئەڭ قوپال، قانالىق ۋە ئېچىنىشلىق دەرىجىدە ئاياق ئاستى بولۇپ كېلىۋاتقان خىتاي ھاكىمىيىتى توغرىسىدا شۇ كۈنگىچە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلمىدىڭىز. مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ۋە بىچارە خەلقىم شۇ كۈنگىچە كۆرۈپ كېلىۋاتقان سان-ساناقسىز پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ شۇنى قەتئىي جاكالىيالايمەنكى، بىز ياشاۋاتقان يەرشارىدا شۇ كۈنلەردە ئىنسان ھوقۇقى مەسىلىسى خىتايدىكىدەك ئاياق ئاستى قىلىنغان ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇ يەردىكى ئىنسانلارغا بولغان مۇناسىۋەتلەر قاچانغا قانۇنغا

ئاساسلانغان ئەمەس. گىتلېر سوزىنى فاشىست بولغانلى‍
ئىدى. ئەمما ئۇ ھەرھالدا ئۆز ئىشىنى خۇددى ئۆز كىتابىدىكى
«مەيىن كامپف» («مېنىڭ جېنىم») ناملىق ئەسىرىدە ياز-
غىنىدەك ئۆز «قانۇنى»غا ئاساسلانغان ئىدى. ماۋزېدۇڭ
XX - ئەسىرنىڭ ئاسىيا قىتئەسىدىكى قانۇنسىز فاشىستلىرىدۇر.
مەن بۇ دېگەنلىرىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئەندى سىزلەرگە
رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ بەزى جىنايەتلىرىدىن مىساللار كەلتۈ-
رۈپ ئۆتەي.

ماۋجىلار 1950 - 1951 - يىللىرى «مەملىكەت بويىچە
ئەكسىل ھەرىكەتچىلەرنى تازىلاش» دېگەن بىرىنچى بېسىقتۇ-
رۇش ھەرىكىتى ژۇڭگو ئۆز ئىچىدە قانچىلىغان
دۈشمىنىنىڭ بارلىغىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمان
ھوقۇقى بىلەن باشتىن ئويلىشىپ كىرىشكەن ئۆتەبەلەر
ئەۋەككۈللىسىگە «مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي پروتسېنت كىشىنى
يوقىتىش» دېگەن شۇ قانۇنسىز پىلانىنى تۈزۈپ، ئۇنى
غايەت ھەمجىلىك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. نەتىجە
ئۇزدا ھېسابىغا بولغاچقا پىلاننى ئاشۇرۇپ ئورۇنداشقا كىرىشكەن
نادان باشلىقلار دۇنيادىكى ئىنچىكە جىنايەت ئالتە پروتسېنت، مىڭلىغ
ۋە تىنىم سەۋەبى ئۇيغۇرستاندا ئون پروتسېنت ئاشۇرۇپ ئورۇنداپ
شۇ ۋاقىتتىكى نوپۇس نىسبىتى بويىچە 600 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇ-
نى ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىزنى خۇددى مال ئورنىدا بوغۇزلاتقان ئىدى.
ماۋجىلار دىنغا ئادەملەرنى ژۇڭگوغا ئوخشاش يالغان
بىلەن يوقىتىش بولسا ژۇڭگو زۇپ كېلىۋاتقان يەنە بىر زەھەرلىك
سىياسىتى — «نورمال بولمىغان ئەھۋال» دېيىپ ئاتىلىدۇ. بۇ
سىياسەت ھەممە ئۇلار: «كىملەرنى يوقىتىش»، «كىملەرنى
پىرىم ئاچ قويۇپ يوقىتىش»، «كىملەرنى ئاچلىقتىن ئۆلتۈ-
رۈش» دېگەن ئۈچ خىل ئۇسۇلنى بولۇپ، ئادەملەرنى ئىشقا

كائىنوۋېيلەر بويىچە يوقىتىشقا كىرىشكەن. مەسىلەن، بۇ كائىنوۋېيەنىڭ ئوقۇغۇچىسىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم ۋەسىقىلەرنى يوقىتىۋېتىپ ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇغۇچىلىق ئارخىپلىرىنى ئاپاسى ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئۆزگەرتىلگەن ئۇنى دىن ئالىمى رەھىمى باي ئاقسىسى سەككىز مىڭ. قەشقەرنىڭ يەنە ئۆۋرۈپ ئا-ھەمىسى ئوتتۇز مىڭ كىشى بىر يىلدا (1959-يىلى) قاچتى ئوتتۇرا ئاسىيا. ھازىر ھۆكۈمەت شۇ سىياسەت بويىچە ئاشتىن ئوتۇرۇپ قالغانلار كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار يوشۇرۇن تۈ-تالىپ كېلىنگەن.

ماۋجىلار ئىنسان ھوقۇقى بىلەن ئوينىشىپ كېلىۋاتقان ئوچۇق بىر دەھشەتلىك ۋەدائىلىق سىياسىتى - بولۇپمۇ ھالاك زىيالىلارنى يوقىتىش بولسا ئىدى «كۆرەش مەجلىسى» دەپ ئاتالغان كەڭ تەرەق ئوچىغا چىققان تىرورلۇق سىيا-سىتىدۇر. بۇ سىياسەت بويىچە ماۋجىلار رەقىبى چەن ئىبەرلىرىنىڭ «چوڭلىرىنىڭ ئوچىسى قىرقىپ ئۆلتۈرۈش كېرەك» دېگەن ۋەسىيەتلىرى بويىچە زىيالى-ئاكا-ئوغۇل قىسمى بويىچە-لىسانلىرىنى ئوتتۇز يىل زىيالىلىرىمىزنى قاتتىق چەكلىدى. بۇ «كۆرەش مەجلىسى» دېگەن نەمە شۇنچىلىك رەھىمسىز ئۆتسىكى ھەتتا ھامىلىدار ئاياللارمۇ ئايىپ قويۇلمايدۇ. ئۇلار ئاياللار تۇغقان ئوتتۇرسىنى ئۆزگەرتىپ ئالماي ئايلاپ ھەتتا ئىنانى ئۆچ ئايلاپ سوراققا تارتىلىدۇ. ئولار قوشۇنى قىرىقچا چىقىپ ياتقان ئانىلارمۇ بۇ مەجلىسنىڭ ئىنسانى قالمايدۇ. مەجلىس دەھشەتلىك كۆرۈپ ئىسرەت ئالسۇن» دېگەن كور-سەتمە ئاساسىدا مەجلىسنىڭ بىرىنچىسى ياتقۇزۇپ قويۇپ قىنايدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇلار شۇنچىلىك ھاقارەت-لىسەنىڭ، ئۇلارنىڭ يۈزلىرىگە تۈكۈرۈپ چاچلىرىنى يۇلۇ-شىدۇ. بۇ تالاي بىلەن تىپىپ دەھشەتلىك ئولتۇرىشىدۇ.

ئۆزلىرى ھەم ئالغان قاغەزلەردا ئۇلارنى قارىغۇلارچە مەدداھلارغا
سالاپ قويۇپ، ئىككى-ئۈچ ئاي ئۆتۈپ يەنە قەستەن قاتتىق
زەربىنى ماقالىلىرى بېرىپ، بۇرژۇئا مەپكۇرىسىنى تۆزىيىلىدۇ.
مەن مانا مۇشۇنداق قىلىپ ۋە ھاقارەتلەرگە دۇچار بولغان-
لارنىڭ بىرىمەن.

مەن ئەنە ئاشۇ سىز جاناب رەئىسكە مۇشۇ بىر ئاجايىپ قالتىس-
لارنىمۇ ئېيتىپ ئۆتەي!

1. 1958 - يىلى خوتەنلىك بىر مۇئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا
سىياسىي دەرس ئۆتۈۋېتىپ، ئاتوم بومبىسىنىڭ دەھشەتلىك خۇسۇسى-
يەتلىرى ئاتا بولۇۋاتقان سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇنى
ئاڭلىغان ماۋچىلار: «سەن بالىلارغا قورقۇتقان تەربىيە
بېرىسەن. ئەكسىچە ئۇلارنى قورقۇتۇشتا ئۇچۇن ئامېرىكا
قەغەز يولۋاس. ئۇنىڭ ئاتوم بومبىسىنى ھېچنەمە قىلالمايدۇ،
- دەپ تەربىيە بېرىشىڭ لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ
سەن ئامېرىكا پەرەسكە بەش يىللىق مەجبۇرىي مېھنەت
لاگېرى كېرەك» دەپ بەش يىلغا كېسىۋېتىپتۇ.

2. مەدەنىيەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا (1968) ئىككى كۆزى
تەڭ كۆرمەس بىر قارى (دىنىي زىيالى) كوچىدا كېتىۋېتىپ،
شامالدا يەرگە چۈشۈپ قالغان ماۋنىڭ سۈرىتىنى ئىلىپ
دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇنى بىر كىشى كۆرۈپ قالغان بىر
ماۋچى دەرھال تۇتۇۋېلىپ، قارىنىڭ: «مېنىڭ ئىككى كۆزۈم
تەڭ كۆرمەس قارىغۇمەن. كۆرمەي بېسىپ كېتىپتىمەن» دېيىشىگە
قارىماي ئۈچ يىللىق تۈرمىگە ھۆكۈم قىلىشىپتۇ.

3. 1958 - يىلى ئۈرۈمچى تىببىي مەكتەپتىكى بىر نەچچە ئۈچ
تايىپ سوزۇلغان «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۆرەش»
دېگەن دەھشەتلىك بىر زەربىدىن بىر ئوقۇغۇچى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان
ناھەق ھاقارەتلەرگە چىدىماي ئۆزىنى-ئۆزى ئۆلتۈرۈۋالدى.

بۇنىڭغا تەبىئىي رەۋىشتە ئېرىشىشنى خىيال قىلغۇچى كەلتۈرمىگەن ئۆزىنى
ماھىيەت نۇقتىسىدىن ئېنىق بولغان قارىشىنى يېسىدىن بىز ئۆز-
يولى ئاتالمىش ئۆزگەرمەس خاراكتېرلىق جۇڭخۇا دۆلىتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار
ساقلاپ قېلىشقا مۇھتاجلىق قىلمايدۇ، دەپ ئۈچ كۈن قىيناپ
ئۆلتۈرگەن. دەرھەقىقەت ... ئۈچ كۈن ئىچىدە ئۆلتۈرگەنلىكى
ئېلىنمايدۇ.

جاناب رەئىس!

مانا، مەن كەلتۈرگەن بۇ پاكىتلار بىلەن مەسىلىلەر شەرقىي
تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي فاشىستلىرى تەرىپىدىن كۆرۈۋاتقان
كۈلپەتلىرىدىن دەرەك. ئەلەملىك پاكىتلارنىڭ ھەممىسىنى بىر يېرىدىن ماۋجۇ
ۋە ھېچنىمە دېمىگەن خەلقىمىزگە ئۇچراتقان تەقدىر بىلەن مائقول-
لاردىكى تۈگىمەس ... بىلەن مىساللاردىكى — قىسقىسى ئەمەلىيەتتە ئۇششاق
يۈز مىليونغا يېقىن ئازسانلىق مىللەتلەرنى قۇرۇتۇۋېتىش
قىلغانلىقىم كەبى ئىنسان ھەقلىرى بولمايدىغان قاتتىق ۋەھشىيانە
ئۇسۇللار بىلەن ئازابلاپ ھەم خورلاپ كەلمەكتە. ئەگەر سىز
جاناب رەئىسنىڭ ئىنسان ھوقۇقى سىياسىتى ھەققىدىكى سىياسەت
بولسا، ئۇ چاغدا ئۆزلىكىدىن ئۆزگەرتىۋاتقان ئادالەتسىز ئادەملەرنىڭ
كۆزلىرىنى ياشقا ئەمەس، ئەۋۋەل خىتاي فاشىستلىرىغا قارىتىشىڭىزنى
ئۈمىد قىلىمەن. ماۋجۇ فاشىستلار ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئۇ ئۇيغۇر
خىتايغا ئۆزگەرتىلمىگەن تۇرۇپ، ئۇيغۇر دىيارى 700 مىليون خىتاي
خەلقىگە بولۇپمۇ ھەممىسىنى ئويلاپ خورلىنىپ كېلىۋاتقان
«كىشىلىك» مەسىلىلىرىگە ھەرگىزمۇ ئازادلىق ۋە ھەقىقىي ئىنسانىي دەۋرلىك
بولمايدۇ. بىز ئۈچ ھاجەتلەرنى بىرى ئۆزىنىڭ ياخشى نامى بىلەن
ئالەمگە جار قىلغان كەلگەن «يورت مەخلۇق خۇداسى» نى سېغىنغان قىسمەن!

ھۆرمەت بىلەن سىز جاناب رەئىسنىڭ ئىنسان
ھوقۇقى ھەققىدىكى سىياسەتلىرىڭىزگە جۇڭگو ھۆكۈمىتى قايىل بولۇشى
تىلەيمەن!

يۈسۈپ ئاخۇن قەشقەرى،
(دىيارغۇچى)

ئالمۇتا 1988-يىل-ئىيول.

سال هشتم شماره (۲۰) ماه رمضان المبارک ۱۴۱۰هـ ـ ابریل ۱۹۹۰م

اتحادیهٔ اسلامی ولایات شمال افغانستان
۱۳۵۹

(۴۰) نفر در کاشغر توسط کمونیست‌ها به شهادت رسیدند

یکخبرانتشاریافته‌در روز نامهٔ "نوای وقت" به‌نقل ازگزارش واعتراف رادیو وتلویزیون روسیه‌حاکیست : بدنبال تحولات اروپای شرقی وخیزشهای آزادیخواهی جمهوریت های مسلمان نشین "مستعمرهٔ روسیه" اخیرا بتاریخ ۲۰فبروری ۱۹۹۰میلادی مطابق ۱۳۶۸/۱۲/۱هـ،شمسی مسلمانان ترکستان شرقی "مستعمرهٔ چین کمونیست" درشهرکاشغرمرکزآن سرزمین

بقیه در صفحه (۳)

(۴۰) نفر در کاشغر ...

بیک مظاهرهٔ وسیعی دست زده یک ساختمان دولتی رابه‌آتش کشیدند .

درخبرآمده‌است که کمونیست هاکلیدقوای نظامی مستقردرترکستان رابحال آماده‌باش درآورده‌وبه‌تعقیب آن امرآتش‌دادند .

نظامیان نیزبعدازدر یافت دستورآتش‌بروی مظاهرهٔ چیان آتش‌گشوده‌تقریبا"۴۰- نفرازمردم مسلمان این شهر رابه‌شهادت رساندند .

انالله‌وانا الیه‌راجعون

www.uyghurkitap.com

كوب محترم رحمت الله عنايت الله افنديم عالى كراملريله

السلام عليكوم و رحمت الله و بركاته .

سلام حرمت و احترام ليريم دين صونگره .

اوزلريگه دالاى لامادنگ تركيه زيارتى مناسبتى بيلەن تركيه مطبوعاتنده چيقان خبرلەرنك و شرقى تركستان نك قزل چين طرفيدين اشغال قيلينيشنك 34 يل مناسبتى اليه عيسى بك افنديم نك تركيه مطبوعاتگه تارقاتقان و تركيه مطبوعاتنده نشر اولونغان بيلديريسنگ خلاصەسنى ترجمه قيليب گازيتەلەر بيلەن بيرگه يوللودوم اوقوپ كورورلەر .

بايرام گازيتەسى 19.9.1983 " دالاى لاما استانبولگه كەلدى "

تبت ليك لەرنك و دنيا ديكى 200 مليون بودهيست نك دينى ليدرى شرقى تركستان حكومتنك سابق عمومى كاتبى عيسى آلپتكين و شرقى تركستان ليق لەرنى زيارت قيلماق ايچون استانبولگه كەلدى .

يشيل كوى هوا ميدانى دا شرف سالونودا عيسى آلپتكين ، هندوستان سفيرى باميرال گونش، هندوستان نك استانبول باش قونسولوسى نربات بوپيوزون و استانبول والى معاونى اوكوله‌ر گلگەدىنى طرفيدين قارشى آلندى . دالاى لامانى شرف سالونى اچيله دروازەسى آلديدا توپلانغان تورغون ليغان شرقى تركستان ليق لار طرفيدين عزيزيم ليق بيلەن قارشى آلندى .

شرقى تركستان ملى جمعيتنى گيلەن 3 كيچك قيز اوشبله "مسلمان شرقى تركستان ليق لار طرفيدين بودهيست لەرنك اينگ بويوك رهبرىگه" ديلەن خط يازلغان بير بوكەت گول تقديم قيلدى .

دالای لاما بولغان استانبول نینگ تاریخی و توریستیک یرلرینی کیزیب بولغان آخشام عیسی آلپتکین طرفیدن شرفیگه بیریلگن آخشام دعوتیگه قاتنیشدی ارته استانبولدین آیریلدی

ترجمان گازیته سی 21. 9. 1983

عیسی آلپتکین دالای لامانینگ شرفیگه بیر آخشام تیلی بیردی بو دعوت گه اوب نونولغان و آتاغلیق کیشیلر قاتنشدی . بو دعوت ده عیسی آلپتکین و دالای لاما هر بیری بیر نطق سوزلیدی . و هر توغرسیده مجادله لرنده بیر بیرلریگه موقعیت تیله دی . عیسی آلپتکین دالای لاما گه ترکستان ملی قیافتی و دالای لاما عیسی آلپتکین گه بیر شال کیگوزدی .

ترکیه گازیته سی 22. 9. 1983

200 ملیون بودیست

عیسی آلپتکین، اوتکن کون استانبول گه کلگن تبت لیدری دالای لامانینگ چین نینگ استیلاسی آستنداکی شرقی ترکستان لیق لارنینگ ایزیلگن لیگی و تاتقان ظلم لرینی دنیاغا یایشقا سوز بیرگن لیگی نی بیلدردی .

محمد عمر قنات

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللەت ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا *

ھاجى نۇرھاجى

1. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى.

شىنجاڭنىڭ ئېتىكى كەڭرى بولۇپ، ئۇ ئاپتونوم رايوننىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى بىر مىليون 760 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. بۇ پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{6}$ قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون. ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، 1955- يىلى 10- ئاينىڭ 1- كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان ئىدى. ھازىر بۇ يەردە ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، ماڭغۇل، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، شىبە، تاتار، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، روس قاتارلىق 13 مىللەت 40 دىن ئارتۇق مىللىي تەركىب بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 13 مىليون 611 مىڭ 370؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 8 مىليون 253 مىڭ 194 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 60.63% تىنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 83% تىنى ئىگىلەيدۇ. خەنزۇلار ـ ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭغا، ئاندىن قالسا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارغا جايلاشقان. قازاقلار شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا مەركەزلەشكەن. بۇ يەردىكى قازاقلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي

* بۇ يولداش ھاجى نۇرھاجىنىڭ بۇيىل ئاپرېلدا ئەنگلىيەنىڭ لوندون شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش خەلقئارا ئىلمىي مۇزاكىرە يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى ئىدى. ژۇرنىلىمىزغا باسقاندا ئايرىم جايلىرى قىسقارتىلدى.

قازاق ئاھالىسىنىڭ 76% ىنى تەشكىللەيدۇ. ئاندىن قالسا قازاقلار بارىكۆل قازاق ئاپ-
تونوم ناھىيىسى بىلەن مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدە توپلىنىپ ئولتۇراقلاشقان.
خۇيزۇلار - سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قارا شەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم
ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن. شۇنداقلا باشقا ناھىيە شەھەرلەرگىمۇ
ئولتۇراقلاشقان. موڭغۇللار - بۇرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ
بۇرتالا ۋە ئارشاڭ ناھىيىلىرىگە، بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلاستىنىڭ خېجىڭ ۋە
خوشۇت ناھىيىلىرىگە، ھەمدە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەز-
لەشكەن. قىرغىز مىللىتى - قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن
تاجىكلار - تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن. شىبە مىللىتى
چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن.

د. شىنجاڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ چوڭ ئالامىتىدۇر. كونا جۇڭگودا شىن-
جاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن دۆلەتتىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاش-
لا، سىرتقى جەھەتتىن جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئاياق ئاستى قىلىشىغا،
ئىچكى جەھەتتىن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسى-
يىسىگە ئۇچراپ كۈلپەت ئىچىدە ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغدا
ئازسانلىق مىللەت ئەمگەكچى خەلقى قۇل قىلىنغاچقا، باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن سۆز
ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلدى. شۇندىن
ئىتىبارەن، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ باب - باراۋەرلىك ھوقۇقى
قانۇنى شەكىل بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلۈپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى يېپ - يېڭى بىر
باسقۇچقا قەدەم قويدى، ئېلىمىز رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان يولداش دېڭ شياۋ-
پىڭ ئېيتقاندەك «ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەر دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوت-
سىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئاللىقاچان كەينى- كەينىدىن سوتسىيالىزم
يولىغا ماڭدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق، دوستانىق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق
ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك يېڭى مىللىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى»①

تارىخنىڭ تەرەققىياتى بىزگە بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنىڭ شارا-
ئىتىنى ھازىرلاپ بەردى. جۇمھۇرىيىتىمىز ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىغا قارىتا مى-
لليي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويدى. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي مەسىلىنى
ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسىتى ھېسابلىنىدۇ.

پارتىيە، دۆلىتىمىزنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىلا بىر قىسىم ئازسان-

---

(1) «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى 295 - بەت.

خەۋپسىزلىكى قىسىملىرىنى تەشكىللەش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ مالىيەسىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش هوقۇقى، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، تەنتەربىيە، تېببىي — داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى قاتارلىق هوقۇقلىرى تولۇق كەپىللەندۈرۈلدى.

بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيە هوقۇقى ۋە باراۋەرلىك هوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

١. ئاز سانلىق مىللەتلەر كادىرلىرى ۋە كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرى تېز ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

شىنجاڭدا مىللىي مەسىلىنى ئوزۇل — كېسىل هەل قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك هوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە تۈرلۈك كەسپتىكى ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى. ئۇلار ئاپتونوم رايوننىڭ هەر قايسى سەپلىرىدە زور رول ئوينىدى.

1984- يىلىدىكى ئىستاتىستىكىدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 192 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 44.4% تىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتتىن كېلىپ چىققان تۈرلۈك كەسپتىكى تېخنىكا كادىرلار 115 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 1955- يىلىدىكىدىن 500 هەسسىدىن كۆپرەك ئاشقان. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبىرى كادىرلار ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 60.9% نى ئىگىلىگەن. ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسلىكىنى، خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى، هەمدە هەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ باشلىقلىقىنى هەر قايسى ناهىيە ۋە ئاپتونوم ناهىيىلەرنىڭ هاكىملىقىنى، شەھەر باشلىقلىقىنى، ئاپتونوم رايوندىن تۆۋەن دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆتىمەكتە.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئومۇمىي ۋەكىللەرنىڭ 64.8% تىنى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى هەر قايسى ناهىيە ۋە شەھەرلىك هۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 70.21% تىنى ئىگىلىدى. مىللىي يېزا (بازار)لىق هۆكۈمەت باشلىقلىرى ئى-

لىق مىللەتلەر رايونىدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇپ، مول تەجرىبىلەرنى توپلىغان ئىدى. 1947- يىلى ئىچكى موڭغۇلدا ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان، بۇ ئەشۇ مەزگىلدىكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ زور غەلىبىسى ئىدى.

1951- يىلى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ھۆججەت چىقىرىپ، تارىختىن قېپ قالغان مىللەتلەرنى كەمسىتىش، ھاقارەتلەش خاراكتېرىدىكى ئاتالغان مىللەت ئىسمى ۋە يەر ناملىرىنى تۈزەتتى. 1952- يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»نى ئېلان قىلدى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىزدە تارقاق ئولتۇراقلاشقان بارلىق ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىللىي باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى.

1954- يىلى تۈزۈلگەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» (تۇنجى قانۇن)دا، مىللىي مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ پىرىنسىپلىرى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى قاتارىغا قويۇلۇپ، ئۇ يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى ۋە راۋاجلاندى.

1953- يىلى 10- ئايدىن باشلاپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى بويىچە دۆلىتىمىزدە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھاكىمىيەتلىرى قۇرۇلدى. شىنجاڭدا 6 ئاپتونومىيە ناھىيە، 5 ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇش ئاساسىدا، 1955- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى.

شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلىشى بىلەن ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىش ئاكتىپلىقى ناھايىتى زور دەرىجىدە جارى قىلىندى. ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورنىدا تارىخىي خاراكتېرلىق ئۆزگىرىش بولدى.

1984- يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېنىق بەلگىلىنىپ، ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى ۋە مىللىي باراۋەرلىك ھوقۇقى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلدى. مەسىلەن، ئاپتونومىيە نىزامنامىسى تۈزۈش ھوقۇقى، يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ قارار ۋە بۇيرۇقلىرىنى جانلىق ئىجرا قىلىش ياكى ئىجرا قىلىشنى توختىتىش ھوقۇقى، ئالاھىدە سىياسەتلەرنى تۈزۈش ياكى جانلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ھوقۇقى، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى، جامائەت

خەۋپسىزلىكى قىسىملىرىنى تەشكىللەش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ مالىيەسىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش هوقۇقى، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، تەنتەربىيە، تىبابەت — داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى قاتارلىق هوقۇقلىرى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلدى.

بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيە هوقۇقى ۋە باراۋەرلىك هوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئاز سانلىق مىللەتلەر كادىرلىرى ۋە كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرى تېز ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

شىنجاڭدا مىللىي مەسىلىنى ئۈزۈل — كېسىل ھەل قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك هوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە تۈرلۈك كەسپتىكى ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى. ئۇلار ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر قايسى سەپلىرىدە زور رول ئوينىدى.

1984- يىلىدىكى ئىستاتىستىكىدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 192 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 44.4% تىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتتىن كېلىپ چىققان تۈرلۈك كەسىپتىكى تېخنىكا كادىرلار 115 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 1955- يىلدىكىدىن 500 ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشقان. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبەرى كادىرلار ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 60.9% نى ئىگىلىگەن. ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسلىكىنى، خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى، ھەمدە ھەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ باشلىقلىقىنى ھەر قايسى ناھىيە ۋە ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىقىنى، شەھەر باشلىقلىقىنى، ئاپتونوم رايوندىن تۆۋەن دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆتىمەكتە.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئومۇمىي ۋەكىللەرنىڭ 64.8% تىنى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ناھىيە ۋە شەھەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 70.21% تىنى ئىگىلىدى. مىللىي يېزا (بازار) لىق ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئى-

چىدە، ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 88.87% تىنى ئىگىلىدى. ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىرى ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 69.66% تىنى ئىگىلىدى. قىسقىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆستۈرۈلۈپ، شىنجاڭنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ ئاساسىي تايانچ كۈچلىرى بولۇپ قالدى.

2. ھەر قايسى ئازسانلىق مىللەتلەر دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر دەرىجىلىك ئىشلىرىنى باراۋەر باشقۇرىدىغان بولدى. مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى تەخسىم قىلىشتا مىللىي باراۋەرلىك ھەم ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ ۋەكىلى ھەم شۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ مۇۋاپىق ساندا ۋەكىلىمۇ بولدى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋەكىللەر سانى نوپۇس نىسپىتىگە سېلىشتۇرغاندا خەنزۇ رايونلارنىڭكىدىن كۆپ بولدى. رايونىمىزدا ئولتۇراقلاشقان ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىلدى. ئالايلۇق - رۇس مىللىتى بىلەن تاتار مىللىتى مەيلى مەملىكىتىمىزدە بولسۇن، مەيلى رايونىمىزدا بولسۇن ئاھالىسى ناھايىتى ئاز مىللەت. مەملىكەت بويىچە رۇسلارنىڭ ئاران 2900 ئاھالىسى، تاتارلارنىڭ ئاران 4100 ئاھالىسى بولۇپ، بۇ ئىككى مىللەت ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ نوپۇسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىنجاڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 0.02% ۋە 0.03% تىنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىدا «ئاھالىسى ئىنتايىن ئاز بولغان ئازسانلىق مىللەت خەلقىنىڭ كەم دېگەندە بىر ۋەكىلى بولۇش كېرەك» دېگەن روھ بويىچە رۇس - تاتار مىللەتلىرىدىمۇ بىردىن ۋەكىل مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سايلىنىپ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلدى.

3. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلاردىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەت - ئالاقە ۋە ئېلانلىرىدا ئۇيغۇرچە يېزىق ئىشلىتىلدى. ھەر قايسى مىللىي ئاپتونوم ئوبلاست، ناھىيىلەردە شۇ مىللەتنىڭ تىل - يېزىقى قوللىنىلدى.

«شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە يېزىق بىلەن چى- [illegible]. رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرچە گېزىت 18 خىل، قازاقچە گېزىت 8 خىل، موڭغۇلچە گېزىت 3 خىل، قىرغىزچە گېزىت بىر خىل، شىبەچە گېزىت بىر خىل بولۇپ

جەمئىي 31 خىل كېزىتتىن 400 مىڭ نۇسخا تارقىتىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى رادىيو ئىستانسىلىرى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە تىللىرىدا ئاڭلىتىش بېرىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى»، «قەشقەر ئۇيغۇر خەلق نەشرىياتى»، «شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى»، «شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى»، «ئىلى قازاق نەشرىياتى» قاتارلىق ئورۇنلار بولۇپ، ئۇلار ئازسانلىق مىللەت يېزىقىدا ھەرخىل دەرسلىك، كىتاب ژۇرناللارنى نەشرى قىلىدۇ. ئاپتونوم رايوندا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىش مۇئەسسەسەلىرى قۇرۇلدى. ھەمدە، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى قوللىنىلدى. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنى ئالساق. ئۇ 1956-يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز ۋە شىبە قاتارلىق 5 خىل مىللىي يېزىقتا جەمئىي 7549 مىليون نۇسخە دەرسلىك كىتابلارنى نەشرى قىلدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1951 - يىلدىن 1984- يىلغىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاق، موڭغۇل، شىبە ۋە قىرغىز يېزىقلىرىدىكى ھەر خىل كىتابلاردىن جەمئىي 3 مىليارت 600 مىليون نۇسخا نەشرى قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت تىل-يېزىقىدىكى كىتاب ژۇرنال 7087 خىل بولۇپ، تۈرلۈك كىتابلار ئومۇمىي سانىنىڭ 72% تىنى تەشكىل قىلىدى.

ئاپتونوم رايوندا ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە قىرغىز يېزىقىدىكى قەرەللىك ژۇرنالدىن جەمئىي 62 خىلى بار.

ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان 30 يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسى 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئازسانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ھەر قايسى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىي مىراسلىرى ئۈزلۈكسىز توپلاندى، رەتلەندى ھەم نەشر قىلىندى. بۇ ئارقىلىق ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىندى ھەم جارى قىلىندى. بۇ جەھەتتە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەردىن بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك نادىر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، خەنزۇ تىلىدا نەشرى قىلىنىپ مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس بەلكى خەلقئارادىمۇ چوڭ ياخشى تەسىر قوزغىدى. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن «مايترى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇق»، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەر رەتلىنىپ تەرجىمە قىلىندى ھەم نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام رەتلىنىپ، نەشر قىلىندى. بۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن مىللىي ئاپتورلارنىڭ

چاغاتاي تىلىدا يازغان قىممەتلىك ئەسەرلىرى رەتلىنىپ نەشىر قىلىندى. بۇ ھال كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

4. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

30 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان ناھايىتى چوڭ نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. جەمئىيەت قىياپىتىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. بولۇپمۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى 11- نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقى تېخىمۇ كۈچەيدى. جەمئىيەت تىنچ بولدى. ئىقتىسات گۈللەندى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ قەلبى شاتلاندى.

بۈگۈنكى شىنجاڭ، تارىختىكى ئەڭ ياخشى دەۋردە تۇرماقتا. 1985- يىلى، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 12 مىليارت 390 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1949- يىلدىكىدىن 16.2 ھەسسە كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي قىممىتى 7 مىليارت 290 مىليون يۈەن كېڭەيتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 79.2 ھەسسە كۆپەيدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليارت 100 مىليون يۈەنگە يېتىپ 1949 - يىلدىكىدىن 7.1 ھەسسە كۆپەيدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1949- يىلدىكى 12.6% دىن، 1985 - يىلدىكى 58.8% گە كۆپەيدى. بۇرۇنقى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساسى تەركىپ قىلغان ئىقتىسادىي قۇرۇلما، سانائەت يېزا ئىگىلىكى بىرلەشتۈرۈلگەن نىسبەتلىرى ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىدىغان ئىقتىسادىي قۇرۇلمىغا ئايلاندى. ھازىر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلات مىقدارى ھەسسىلەپ ئارتماقتا، 1985- يىلىنى 1949- يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق 4.86 ھەسسە، پاختا 36 ھەسسە، مايلىق دان زىرائەتلىرى 10.9 ھەسسە، چارۋىلارنىڭ تۇياق سانى 1.9 ھەسسە، گۆش مەھسۇلاتى 2.6 ھەسسە ئارتىپ، ئاشلىق، پاختا، مايلىق دان ۋە شېكەر قاتارلىقلار بىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىپ پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك، مۇقىم راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس يارىتىلدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان 1949 - يىلدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئەمەلىيەتتە ئاساسلىقى قول سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن ئىبارەت. زامانىۋى سانائەت يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنلا يوقتىن بارلىققا كېلىپ تەرەققىي قىلدى. ھازىر شىنجاڭدا چوڭ كىچىك كارخانىلاردىن 500 نەچچىسى بار، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتى ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى 10 نەچچە خىلدىن ھازىرقى 2000 نەچچە خىلغا كۆپىيىپ بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت ئۆز ئارا ماسلىشىپ راۋاجلانغان سانائەت سىستېمىسى شەكىللەندى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ۋە مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ مائارىپ، پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، بۇ جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

ئازاتلىقنىڭ دەسلىۋىدە، شىنجاڭدا ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئاران 9 ى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 1335 ى بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 207 مىڭ نەپەرلا ئىدى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا باشلانغۇچ مەكتەپ جەمئىي 8253 گە يەتتى. 1984 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا بويىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى بىر مىليون 550 مىڭدىن ئېشىپ، 1955 - يىلىدىكىدىن 4 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىدىن 9 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بىر مىليون 90 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 55.9% تىنى ئىگىلىدى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ئازاتلىقنىڭ دەسلىۋىدىكى 19.8% تىن ھازىرقى 94.2% كە كۆپەيدى. ھازىر ئاپتونوم رايونى بويىچە ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 2143 كە يەتتى. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 906 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 1955 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا 30 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلىۋىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا 309 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 284 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، مەكتەپتىكى ئومۇمىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ 31.3% تىنى ئىگىلەيدۇ.

ئاپتونوم رايوننىڭ كەسپىي تېخنىكا مائارىپىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلاندى. 1984 - يىلدىكى ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا يېزا ئىگىلىك كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن 82 سى بار. ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرمۇ يېزا ئىگىلىك كەسپىي سىنىپلاردىن 583 نى تەسىس قىلدى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە 36 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ. ئۇلار بىلەن ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ نىسبىتى 1.5:3 گە توغرا كېلىدۇ. بۇلارغا ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ۋە تېخنىك ئىشچى مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كەسپىي جەھەتتە تەربىيىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىغا قوشقاندا بۇ ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 30.4% تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى يەككە ھالەت ئۆزگەرتىلدى.

ئازاتلىقتىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 2 مىليون 578 مىڭغا يەتتى.

ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدا، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر ئازاتلىقنىڭ

ەسلەۋىدە 1 دىن 3 كە كۆپەيگەنىدى. 1984- يىلىغا كەلگەندە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى 13 كە يەتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 19 مىڭ نەپەرگە يېتىپ، 1955 - يىلدىكىدىن 8 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەۋىدىكىدىن 51 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت 11 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ 57% تىنى ئىگىلىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 42 مىڭ نەپەرگە يەتتى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكومدىن 100 ى بار. بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 28 مىڭ نەپەر بولۇپ، 1955 - يىلدىكىدىن 4 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەۋىدىكىدىن 13.3 ھەسسە ئاشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 15 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 54.5% تىنى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر خىل تىپتىكى چوڭلار ئوقۇيدىغان مەكتەپلەردىن 33 ى بولۇپ، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 20 مىڭدىن ئارتۇق. چوڭلارنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلىرىدىن 86 سى بولۇپ، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 15 مىڭدىن ئاشىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايوندا جەمئىي 835 بالىلار باغچىسى بار. بۇنىڭدىكى بالىلارنىڭ سانى 76 مىڭدىن كۆپرەك. بۇلاردىن باشقا يەنە، ئەما، گاس، گاچىلار مەكتىپىدىن 3 بار. بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن ئوقۇيدىغان مەكتەپتىن بىرسى بار.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلىقلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 90% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش ھەرىكىتى يولغا قويۇلۇپ، 1964 - يىلىغا كەلگەندە چوڭلار ئىچىدىكى ساۋاتسىزلارنىڭ سانى نىسبىتى 46% كە چۈشتى. 1976 - يىلىغا كەلگەندە 35% كە، 1984- يىلىغا كەلگەندە 18.6% كە چۈشتى. ھازىر ئاپتونوم رايونى بويىچە 10 ناھىيە، 177 يېزا، 2083 كەنتتە ساۋاتسىزلىق پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا ھەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايوندىكى ئالىي، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە بالىلار باغچىلىرىدا، جەمئىي 226 مىڭدىن كۆپرەك ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئوقۇتقۇچىلار مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سانى 79 مىڭ نەپەردىن ئارتۇق. ئوقۇتقۇچىلاردىن كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقانلارغا ئىلمىي ئۇنۋان بېرىلدى. 1984 - يىلى ئالىي مەكتەپلەردىكى 5109 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئىچىدە، پروفېسسورلار 36 غا، دوتسېنتلار 275 كە يەتتى.

ئاپتونوم رايوندا ئالىي دەرىجىلىك مەكتەپتىن 4 ى، مائارىپ ئىنىستىتۇتى ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنىستىتۇتلىرىدىن 10 ى ۋە ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش مەكتەپلىرىدىن 77 سى بار.

30 يىلدىن بۇيان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مائارىپ خىراجىتىنىمۇ يىلدىن - يىلغا كۆپەيتتى. ئاپتونوم رايوننىڭ مالىيەسىدىن مائارىپ ئىشلىرىغا بېرىلگەن خىراجەت يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.8% ئېشىپ باردى. 1978 - يىلدىن بۇيان بۇ خىراجەتنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18% كە يەتتى. مائارىپ خىراجىتىنىڭ ئاپتونوم رايوننىڭ مالىيە ئومۇمىي چىقىمىدىكى سالمىقىمۇ 1955 - يىلدىكى 10.7% تىن 1984 - يىلدىكى 16.5% كە كۆتۈرۈلدى.

6. ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلدى.

1984- يىلىغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايوندىكى مۇستەقىل پەن تەتقىقات ئاپپاراتى 188 گە، غەيرى مۇستەقىل پەن تەتقىقات ئاپپاراتى 54 كە يەتتى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئومۇمىي سانى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدىكىدىن 22 ھەسسە كۆپەيدى. تەبىئىي پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پەن-تېخنىكا خادىملىرىنىڭ سانى 161 گە يەتتى. پەن - تېخنىكا خادىملىرى شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1.2% تەشكىل قىلىپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيەسىدىن ئېشىپ كەتتى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلمىي جەمئىيەتلىرىدىن 70ى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەزالىرى 25 مىڭ 833 كە يەتتى.

ھازىر ئاپتونوم رايوندا ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات ئاپپاراتىدىن جەمئىي 20 ى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تەتقىقات خادىملىرى 781 گە يەتتى. ئاپتونوم رايوندا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلمىي جەمئىيەتلىرىدىن 45 ى بولۇپ ئۇنىڭ ئەزالىرى 10 مىڭغا يەتتى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاندى. ھازىر بازارلار ئاۋات بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى شات - خورام ۋە خاتىرجەم بولماقتا.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا ۋە تۈرلۈك ئىشلىرىدا يېڭى يېڭى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىنى دۆلەتنىڭ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئىزچىل تۈردە بەرگەن زور غەمخورلۇقى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور ياردىمىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. دۆلەت 35 يىلدىن بۇيان، دۆلەتنىڭ شىنجاڭغا بەرگەن مالىيە ياردىمى ۋە مەركەزدىكى ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى 30 نەچچە مىليارد يۈەنگە يېتىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك-مالىيە كىرىمىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. مەركەز شىنجاڭغا مالىيە جەھەتتىن ياردەم بەرگەندىن باشقا يەنە دۆلەت ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتلەردىنمۇ زور دەرىجىدە ياردەم بەردى. ھەرقايسى قېرىنداش ئۆلكە، شەھەر ۋە

ئاپتونوم رايونلارمۇ زور تۈركۈمدىكى مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەردى. ھەممە ماددىي ئەشيا، تېخنىكا، ئۈسكۈنە، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىمۇ شىنجاڭغا زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەگەر دۆلەتنىڭ ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بولمىغان بولسا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا بۈگۈنكىدەك بۇنداق زور نەتىجىلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

3- شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

شىنجاڭ قەدىمدىنلا كۆپ دىنلىق رايون. ھازىر شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلار ئىچىدە 10 مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇلار: ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبەك، تاتار، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن مىللەتلىرىدىن ئىبارەت؛ ئالدىنقى 7 مىللەت قەدىمدىن بېرى شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، كېيىنكى 3 مىللەت 1949- يىلدىن كېيىن - ئىلگىرى بولۇپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا كەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن. شىنجاڭدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىسى ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ 59.4% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار 100 مىڭ كىشى، خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلاردىن 10 مىڭ، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلاردىن 10 مىڭ كىشى بار. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپلا ئىنسانلار ياشاپ كەلگەن. چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئەڭ بۇرۇن باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى «يىپەك يولى» مۇشۇ رايوندا شەكىللەندى. سودا - سېتىق مۇناسىۋىتى بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشلەر مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ رايون يەنە ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى، يەنى ئالتاي تىل سىستېمىسى، ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە خەنزۇ-تىبەت تىل سىستېمىسى قاتارلىق تىللار گىرەلەشكەن جاي. شۇڭا دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن ۋە باشقا دىنلارمۇ ئىلگىرى - ئاخىر مۇشۇ يەردە ئۇچراشقان ئىدى. ئىسلام دىنى 10- ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن. قاراخانىلار خانى ساتۇق بۇغراخان (930 - 955) ئىسلام دىنىنى تۇنجى قېتىم قوبۇل قىلغان خاقاندۇر.

ئىسلام دىنى تارقىلىپ دۆلەت دىنى سۈپىتىدە ئورۇن ئېلىشتىن ئىلگىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي شىمال قىسمىدا دۈڭخۇاڭدىن كۇچارغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان) نى پايتەخت قىلغان ئىدىقۇت خانلىقى، كۇچاردىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) ۋادىلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا قەشقەرۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى. ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقىدىكى خەلقلەر ئەسلىدە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەنگلىس، «شامان دىنى

ئىنسانلار ئەمدىلا سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان دەۋردە پەيدا بولغان» (1) ھەپ كۆرسەتكەندەك شامان دىنى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر مىلادىيەدىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شىنجاڭدا قەدىمدە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تاتارلىق مىللەتلەر 7- ئەسىرگىچە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىدى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا بولغان (بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان) تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئىسلام دىنى قەشقەرگە كىرىشى بىلەن قەشقەردىلا توختاپ قالماي قەدەممۇ - قەدەم كېڭىيىپ خوتەندە مىلادىيە 1000- يىللاردا، كۇچادا 13- ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى تەدرىجى ئومۇملاشتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئاساسلىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىدە، ئۇلىمدىن باشقا ئىسلام دىنىنىڭ شىئىي مەزھىپى ھەم شىنجاڭغا كىرگەن بولۇپ، بۇ مەزھەپكە شىنجاڭدا تاجىك مىللىتى ئېتىقاد قىلماقتا.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىنجاڭدا ھازىر مەۋجۇت دىنلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ زور بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىمام ئەزەمنىڭ ھەنەفىي مەزھەپىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ كەلمەكتە.

دىنىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان تەسىرى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە، سەنئەت قاتارلىق ساھەلىرىگىچە، ھەتتا، مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ، ئادەت، قائىدە يوسۇنلىرىغىچە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. دىن ھەتتا بەزى مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى بىلەن ئارىلىشىپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. ئېيتايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇرلار شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغاچقا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى تىلى، يېزىقى، ئىجتىمائىي شەكىللىرى ئەنئەنە، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارغىچە سىڭىشكەن. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە» ئەسىرىدە شامان دىنىنىڭ تەسىرىنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي، پەلسەپىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، يازما ئەدەبىياتى قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن بۇددا، خرىستىيان، مانى، ئىسلام دىنلىرى تەسىرىنىڭ روشەن ئىزلىرىنى ئۇچرىتىمىز.

جۇڭگو خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇنلىنىشى بىلەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭ تارىخىدا زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. بۇ زور بۇرۇلۇش دىندىكى بۇرۇلۇشنىمۇ ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمدىكى ئۆزگىرىشنىڭ دىنغا كۆرسەتكەن تەسىرى، ئاساسەن، ئىككى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ. بىرى: دى-

---

(1) ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن.

نى فېئودال‌لار ئىگىلىگەن ۋەخپى، مازار، مەدرىسلەرنىڭ فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىكى دىنىي زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىكار قىلىندى. يەنە بىرى: پارتىيەمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. بۇ ئىككى مەسىلە ھەققىدىكى ئىزاھاتىمىز تۆۋەندىكىچە؛

(1) دىنىي فېئودال‌لارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ۋە دىنىنىڭ فېئوداللىق ئىمتىيازلىرى تارىپتىن بىكار قىلىندى. ھەممىگە مەلۇمكى: فېئوداللىق يەر تۈزۈمى فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى. دىنىي فېئودال‌لار ئىگىلىگەن ۋەخپە يەرلەر فېئودال پومىششىكلار ئىگىلىگەن يەرنىڭ بىر قىسمى، بۇ فېئودال دىن ئىگىلىرىنىڭ ئىگىلىگەن فېئوداللىق مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى—ماھىيەتتە ئاتەتتىكى فېئوداللىق مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ بىر قوشۇمچىسى.

ئازاتلىقتىن بۇرۇن دىنىي فېئودال‌لارنىڭ ۋە دىنىي ئاپپاراتلار (« مەھكىمە شەرى ») ئىگىلىگەن يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن كۆپ بولغان. مەسىلەن: قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ھېيتكار مەسچىدىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 3.000 مودىن ئارتۇق بولۇپ، دۇكان ئۆيى 116 ئېغىز، ئاتۇش ناھىيىسىدىكى ساتۇق بۇغراخان مازارىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 4.000 مودىن، يەكەن ناھىيىسىدىكى چىلتەن مازارىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 5.000 مودىن ئارتۇق. بۇ خىل ۋەخپە يەرلەرنىڭ ھەممىسى دېھقانلارغا بېرىلىپ، دېھقانلاردىن ئېغىر دەرىجىدە ئىجارە ھەققى ئېلىنغان، دېھقانلارنى كۆپلەپ ھەقسىز ئىشلەتكەن.

ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى ۋەخپە نامىدىكى يەرلەرنىڭ تۈرى بىر نەچچە ئون ھېلىغا يەتكەن. ۋەخپە يەرلەر دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلگەن ۋەخپى يەرلەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئىنتايىن ئېغىر بولغانلىقتىن دېھقانلار ئۆمۈر بويى ۋەخپە يەر تېرىپمۇ ئىجارىسىنى تۆلەپ بولالمىغان.

(2) دىنىي سېلىقلار بىكار قىلىندى. ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى دىنىي سېلىقلارنىڭ تۈرى مۇنداق ئىدى: ئۆشرە — دېھقانلار ھەر يىلى ئۆزى ئالغان ھوسۇلىنىڭ $\frac{1}{10}$ نى ئىمام، ئاخۇنلارغا بېرىدىغان سېلىق. زاكات — چارۋىچىلىق مەھسۇلات ۋە سودا ماللىرىدىن $\frac{1}{40}$ نى ئىمام ئاخۇنغا بېرىدىغان سېلىق. چەچبۇنى سېلىقى — ھەر يىلى دېھقانلار خامان ۋاقتىدا 10-20 جىڭ ئاشلىقىنى قالدۇرۇپ ئىمام، ئاخۇنلارغا تاپشۇرىدىغان سېلىقلار دىنىي سېلىق بولۇپ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىكار قىلىندى.

(3) دىنىي باشلىقلارنىڭ دىنىي فېئوداللىق ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىندى. كونا جەمئىيەتتە دىنىي باشلىقلارنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىيازلىرى مۇنداق بىر قانچە خىل ئىدى: مەسىلەن، دىنىي مەھكىمە شەرئىينىڭ قازى، رەئىس، مۇپتىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا دىنىي سوت تەسىس قىلىپ ئەدلىيە قىلىشى. سوتلاش ئىمتىيازى؛ ئالدى - ساتتى، بازار سودىسىغا، يەر مۈلۈك سودىسىغا، ئۆلگۈچىنىڭ مىراسىنى بۆلۈپ بېرىش ئۆلىگىدىن بەھرىمەن بولىدىغان ۋە داۋالارنى كېلىشتۈرۈپ قويۇپ ئۆتنىگىدىن

ئالىدىغان نەپ قاتارلىق ئىقتىسادىي ئىمتىيازلار بىكار قىلىندى.

دىنىي فېئوداللارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، دىنىي فېئوداللىق ئىمتىياز ھەمدە دىنىي ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ تۇرمۇشىدىكى چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ، بۇ ئۆزگىرىش دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ چوڭقۇر ھىمايىسىگە ۋە ئالقىشىغا ئېرىشتى. چۈنكى ئۇ خەلقنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى يەڭگىللەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھاياتىدىكى بەزى روھىي بويۇنتۇرۇقلارنى يوق قىلدى.

دىنىي فېئوداللىق ئىمتىيازلارنىڭ بىكار قىلىنىشى، بولۇپمۇ ئاياللارنى ئازاتلىققا ئېرىشتۈردى. بۇرۇن سوت-مەھكىمىلەرنىڭ قازى، رەئىسلىرى، يۈزىگە چۈمبەل تارتمىغانلارنى ھاقارەتلەشتىن تاشقىرى دەررە بىلەن ئۇراتتى. ھازىر ئاياللار يۈزىنى يېپىش-ياپماسلىقنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدىغان ئىنسانىي ھوقۇققا ئىگە بولدى.

ئوخشاشلا، مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش قاتارلىق پەرزلىرىنى ئادا قىلىشى ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولىدىغان بولدى.

دىنىي ئىمتىيازلار بىكار قىلىنغاندىن كېيىن ئاما ئىچىدە تەسىرى بىر قەدەر زور بولغان دىنىي زاتلارنىڭ بەزىلىرى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن تارتىپ ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىكىگىچە سايلاندى، بەزىلىرى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش ۋە ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش، ئوبلاست، ناھىيە (ئاپتونوم ناھىيە) نىڭ سىياسىي كېڭىشىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىك خىزمەتلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار ھەر قايسى ئورۇنلاردا ئۆزلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلماقتا. تۇرمۇشتا ئەمەلىي قىيىنچىلىقى بولغان دىنىي زاتلارغا ھۆكۈمەت ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرمۇش - ياردەم پۇلى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بۇ تەدبىر ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى دىنىي زاتلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى، ئۇلار تۇرمۇشى خاتىرجەم، كۆڭلى ئازادە بولدى.

دىنىي خىزمەتتىكى يەنە بىر نەتىجە شۇكى، پارتىيىمىز دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىل توغرا ئىجرا قىلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىلا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى»غا كىرگۈزۈلۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ «كوممۇنىستلار دىننى يوقىتىدۇ» دەپ تارقاتقان ئىغۋاگەرچىلىكى تارمار قىلىندى. «پروگرامما»دا «دىنغا ئىشىنىدىغان ۋە ئىشەنمەيدىغانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، سىياسىي ئورنى باراۋەر» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلدى. بۇ سىياسەت ھەر قايسى دىنلارغا ئې-

ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەمنىڭ سەممىي ھىمايىسىگە ئېرىشتى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئادەمنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپاقى كۈچەيتىلدى. ئۆز ئارا ھۆرمەتلەش، ئۆز ئارا يول قويۇش كۈچەيدى. ئۇلار بىر نىيەت بىر مەقسەتتە رايونىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان رايونىمىزدا ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا ئۆز ئېتىقادى بويىچە ئىبادەتخانىلاردا، مەسچىتلەردە تائەت - ئىبادەت قىلىش، ئايەم، ھېيت بايراملىرىنى ئۆز ئەركىنلىكى بويىچە ئۆتكۈزۈشتەك دىنىي تۈرلۈك ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى. مەسىلەن: ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلاردا دىنىي قائىدە بويىچە بالىلىرى تۇغۇلغاندا ئەزان چىلاپ ئات قويۇش، 7 ياشقا يەتكەندە خەتنە توي قىلىش، بالاغەتكە يەتكەندە ئۆيلەش، ئۆلگەندە مېيىتنى يۇيۇپ كېپەنلىككە ئېلىش، نامىزىنى مەسچىتتە چۈشۈرۈپ يەرلىكىدە قويۇش، ئۆلۈمنىڭ 40 كۈنىدە بىر يىلدا بولىدىغان نەزىر-چىراغلارنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىي ئادىتى بويىچە بولۇپ كەلدى.

پارتىيىمىزنىڭ 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. دىنىي خىزمەتلەردە تېخىمۇ زور يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭ روشەن بىر ئىپادىسى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي سىياسىتى - ئۇزاق مۇددەتلىك ئاساسىي سىياسەت ئىكەنلىكى روشەنلەشتۈرۈلدى.

بۇ سىياسەت: ھەر بىر پۇقرا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە. ھەم بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ھەم ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە. بىر دىن ئىچىدە ھەم بۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ھەم ئۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە، بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلمىغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە دېگەندەك مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن. شىنجاڭدىن ئىبارەت مۇنداق كۆپ دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن رايوندا ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان، پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىلا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويالىدى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ھەقىقىي ھۆرمەتكە ئىگە بولدى. ھەر قايسى دىنلارنىڭ قائىدە- يوسۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىا پارتىيىدىن مەمنۇن بولدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش، قىلماسلىق پۈتۈنلەي ئادەمنىڭ ئۆز ئىختىيارىدىكى ئىشقا ئايلاندى.

ھازىر شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ 15 مىڭدەك مەسچىتى، بۇددا دىنىنىڭ 30 ئورۇندا ئىبادەتخانىسى ۋە باشقا دىندىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ، بۇ ئورۇنلاردا نورمال ئىبادەت ئېلىپ بېرىلماقتا.

ئاپتونوم رايوندا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك دىنىي ئىشلار ئىدارىسى، بىر دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتى، بىر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىسلام جەمئىيىتى، بۇددا دىنى جەمئىيىتى تەسىس قىلىنغان.

ئاپتونوم رايونلۇق دىنىي ئىشلار ئىدارىسى - پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئورنى بولۇپ، دىنىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ ھەر قايسى ئوبلاست، ۋىلايەتلەردە 10 دەك ئىدارىسى بار.

دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ۋەزىپىسى - ئىسلام دىنىي، بۇددا دىنىي، خىرىستىيان دىنىنىڭ تارىخىي قاتارلىق ئىلمىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتى يەرلىك خاراكتېرلىك دىنىي ئاممىۋى تەشكىلات بولۇپ، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ھوقۇقى، مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئامما ئىچىدە مۇئەييەن تەسىرى بار.. ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەر قايسى ئوبلاست، ۋىلايەتلەردە 10 دىن ئارتۇق شۆبە جەمئىيىتى قۇرۇلغان. ھەر قايسى جەمئىيەتلەرنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، باش كاتىپ، دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىنى پۈتۈنلەي دىنىي زاتلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ ئاممىۋى خاراكتېردىكى جەمئىيەتلەر ھەرقايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ۋەكىللىرىنىڭ دېموكراتىك ئاساسىدا كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ خىل دىنىي جەمئىيەتلەر ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن قىلمايدىغانلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتۇرۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان. شىنجاڭدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ھەقىقىي ئىجرا قىلىشتا ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە سىياسىي ئورنىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىندى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىن تەخمىنەن 2 مىڭدەك دىنىي زاتلار مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ، مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەكىللىكى، ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەكىللىكى دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقى ۋە رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىمەكتە.

شىنجاڭدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى بىلەن تارمىقتىن

بېرى ئېرىشتاپ قالغان ھەج تاۋاپ قىلىش يولغا قويۇلۇپ 3 يىلدىن بۇيان ئۆز راسخوتى بىلەن ھەج قىلغۇچىلارنىڭ سانى 5000 كىشىدىن ئاشتى.

دىنىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا تۇرمۇش قىيىنچىلىقى بولغان تەخمىنەن 3000 دەك كىشىگە ھالىدىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەم قىلىندى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان 10 مىللەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئىماملارنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن رايون بويىچە 4 قارار (6 ئايلىق) دىنىي كۇرس ئېچىلىپ 250 نەپەر كىشى تەربىيىلەپ چىقىلدى. بۇلارنىڭ قۇرئان كەرىمنى تەپسىر قىلىش، ھەدىسلەرنى ئوقۇش قاتارلىق دىنىي دەرسلىكلەرنى رايونىمىزدىكى ئاتاقلىق دىنىي ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر ئۆز ئۈستىگە ئالدى. يەنە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھالىمى ھەيئەت ئەزالىرى يىلىغا 2 دىن 3 كىچە تالىپ يېتىشتۈرۈشنى نىشان قىلىپ 100 دەك ئادەمنى تەربىيىلەپ چىقتى.

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ دىنىي كىتابلارغا بولغان ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ئاپتونوم رايونىمىزدا 90 مىڭدەك «قۇرئان» 140 مىڭدەك ھەدىسنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىغا تەرجىمە نەشر قىلىپ مۇسۇلمانلارغا تارقىتىپ بېرىلدى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي دەرس تۈرى بولغان «قۇرئان كەرىم» دۇنيادا نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل يېزىقىدا (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا) تەرجىمە قىلىنمىغان ئىدى) ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ قولىشى، رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرئان كەرىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. شىنجاڭدىكى ئاتاقلىق دىنىي ئالىملارنى قاتناشتۇرۇپ، كۆزدىن كەچۈرۈپ تەقرىز يازدى. 99 مىڭ 500 تىراژى بىلەن بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. دۆلەت ئىچىدە، خەلقئارادا چوڭ تەسىر قوزغىدى. [پوقرالار] پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىگە رەھمەت ئوقۇشتى.

شىنجاڭدا ئىسلام ئىنستىتۇتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 5500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىمارچىلىق سەنئىتى بىلەن ياسالدى. ھازىر بۇ ئىنستىتۇتتا 160 ئوقۇغۇچى بار. ئىنستىتۇت ئىچىدە، دەرسخانا، ياتاق، تاماقخانا، ئىشخانا، قىرائەتخانا، مەسچىت ۋە مۇنچا قاتارلىق ئەسلىھەلەر بار، ئوقۇتۇشتا ئەرەب گىراماتىكىسى، شەرىئەت ئاساسلىرى، ئىسلام پەلسەپىسى، ھەدىس (پەيغەمبەرلەرنىڭ توپلىمى) تەپسىر، (قۇرئاننى چۈشەندۈرۈش ئىلمى)، سىياسىي

www.uyghurkitap.com

ماھارەتلىرىنى نامايەن قىلدى. ئۇلار بۇ ئارقىلىق قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان
ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۈزلۈكسىز بېيىتماقتا. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى
خادىملار دۆلەتنىڭ سەھىيە ئورگانلىرىدا قوبۇل قىلىندى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سەھ-
ىيە تارماقلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان ۋولەپەر كەسپى دوتسېنتلىق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى 30 يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىسىدىن كوممۇنىس-
تىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بولغاندىلا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاندىن ھەقىقىي تو-
ھە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولالايدىغانلىقىنى، جۇڭگونى سوتسىيالىزملا قۇت-
قۇزالايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. شۇڭلاشقا، بىز شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىگىلىكىنى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي
ئىشلىرىنى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇپ دۆلەت، ئاپتونوم رايون ھەم ئۆز تەقدىرىمىزنىڭ
خوجىسى ئۆزىمىز ئىكەنلىكىمىزنى چۈشىنىپ ئۆز تۇرمۇشىمىزنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ
ماڭىمىز دەيدىكەنمىز، ھەر قانداق چاغدا، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا سوتسىيا-
لىزم يولىدا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا، پارتىيە رەھبەرلىكىدە، ماركسىزم لېنى-
نىزمدا چىڭ تۇرۇشىمىز، بۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپنى تۈرلۈك خىزمەتلىرىمىزدە
ھەقىقىي ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ئىجرا قىلىشىمىز كېرەك.

30 يىلدىن بۇيانقى تەجرىبىلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى شىنجاڭدىن ئىبارەت مۇن-
داق كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق رايوندا ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئى-
شلەيمىز دەيدىكەنمىز ھەر قانداق چاغدا، ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ھەر مىللەت
كادىرلىرى ۋە ئاممىسى پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى، تىنچ بولۇش، ئىتتىپاق بو-
لۇشنىڭ رايونىمىز ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈپ تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ توپ كاپالىتى
ئىكەنلىكىنى ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇشىمىز لازىم.

1987- يىل 2 - ئاينىڭ 22- كۈنى

(بېشى 76 - بەتتە)

ماركسىزمنىڭ ئەخلاقشۇناسلىق تەتقىق قىلىدىغان مەزمۇنلار، ئەخلاقنىڭ كې-
لىپ چىقىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى، ئەخلاق بىلەن ئىقتىس-
سادىي بازىس ۋە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئۆز-ئارا تەسىر كۆرسىتىش قانۇنىيىتىنى، ئەخ-
لاقىي باھا ۋە ئەخلاقىي روھىي ھالەت (پسىخىك) ھەركەتلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى،
ئەخلاقنىڭ تارىخىي ۋارىسچانلىق قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك ئەخلاق پىرىنسىپلىرى
ۋە قائىدىلىرىنىڭ رول ئويناش قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسى بىلەن
كوممۇنىستىك ئەخلاق جەھەتتىن تەربىيىلىنىشنىڭ قانۇنىيىتى، كوممۇنىستىك كىشىلىك
تۇرمۇش قارىشى ۋە ئەخلاقىي غايە، كوممۇنىستىك يېڭى كىشىلەرنىڭ شەكىللىنىش
قانۇنىيىتى ۋاھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەقەت ماركسىزملىق ئەخلاقشۇناسلىقلا
دىئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىي-
يىدىن پايدىلىنىپ، بۇ قانۇنىيەتلەرنى تونۇپ ۋە ئىگىلەپ، ئەخلاقشۇناسلىقنى ئىل-
مىي ئاساس ئۈستىگە بەرپا قىلىپ، ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلى-
شىغا تۈرتكە بولىدىغان مەنىۋى كۈچكە ئايلاندۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا① مەدەنىيىتى

ھاجى نۇرھاجى

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە قەدىمدىن بېرى دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقان، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۆھپە قوشقان، ئۇزۇن تارىختا ئىگە رايونلارنىڭ بىرى.

بۇ قەدىمىي زېمىندە ياشىغۇچى خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ بۇ رايوندا ياشاپ كېلىش بىلەن، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيا پەن - مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېيىنكى ئەۋلادلارغا پارلاق مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىلا راۋاجلانغان ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمدىن بېرى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى زور ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بۇ رايوندا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋەشەھەر سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلارنىڭ مەدەنىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ئۈچۈن ماددىي - مەنىۋى شارائىت يارىتىپ بەردى.

بۇنداق بولۇشىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولغاچقا، ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا 2000 نەچچە يىلدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەتلىرىنى مۇجەسسەملىگەن ۋە جايلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرىدىغان ئاساسىي كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىۋى شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. دېمەك ئوتتۇرا ئاسىيانى كۆۋرۈ-

①ئوتتۇرا ئاسىيا - جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىلىپ كەلدى. كەڭ مەنىدە قوللىنىلىپ كېلىشى بويىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرىنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە - پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنى يەنى ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماقالىدا «ئوتتۇرا ئاسىيا» دېگەن ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە قوللاندۇق.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

قىلغان ئاساستا بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق باشقا رايونلارغا زور تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا تارىخىدا مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى.

شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەت تارىخى ئۇزۇن، قويۇق بولۇشى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرە ۋە تەۋەسىدە بولۇپ كەلگەچكە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى خەلقلەر بىلەن دوستانە بېرىپ - كېلىش مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مىلادىدىن ئاۋۋال 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا «يىپەك يولى» نىڭ ئېچىلىشى بىلەن ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيانى، ياۋروپا بىلەن جەنۇبىي ئاسىيانى تۇتاشتۇرغان «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، تارىخىي ئەسىرلەردە «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تۆت كوچا ئاغزى [ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، قەدىمكى گىرېك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، مېسوپوتامىيە مەدەنىيىتى] دېگىنىدەك شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر - بىرىگە ئۆتۈش جەريانى بولۇپ مەدەنىيەت ئۆز ئارا سىڭىشكەن. قەدىمكى قاراشتى، رونىك — تۈرك، ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى، سانسكرىت، مانى، توخرى، ئەرەب، تۈبۈت، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا قوللىنىلغان: شۇنداقلا ئۈچ بۈيۈك تىل سىستېمىسى، [يەنى ئالتاي تىللىرى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، خەنزۇ - تىبەت تىللار سىستېمىسى] نىڭ گىرەلىشىپ ياشىغان زېمىنى دەل مۇشۇ. «تۆت كوچا ئاغزى» دا ئۇچراشقانلىقتىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە زور تۆھپە قوشقان، ئېيتايلۇق جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن، پار - پۇر قاچا - قۇچىلىرى، چاي قاتارلىق قىممەتلىك سانائەت تاۋارلىرى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان مۇشۇ شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا رايونلارغا تارقىلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈلگەن سانائەت بۇيۇملىرى ئوخشاشلا جۇڭگو ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، بۇددا دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدەك دىن بىلەن بىللە دىن پەلسەپىسى، مۇزىكا، سەنئەت، ھەيكەلتاراشلىق، مىمارچىلىق سەنئىتى ۋە گۈزەل سەنئەت قاتارلىقلىرى كىرىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى تارىخىي دەۋرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشىغۇچى بىر مۇنچە قەبىلە — قەدىمكى زامان مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان بۇ زېمىندە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول - ھۈنەر ۋە سودا ئىگىلىكى نىسبەتەن بۇرۇن راۋاجلانغانلىقتىن سودا ئىشلىرىنىڭ ماھىرلىرى بولۇپ كۆپ خىل قەدىمكى تىللارنى پىششىق بىلىدىغان، ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا ئۇلار تۈرلۈك دىن ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىزغۇنلىغان سەنئەت

بۇيۇملىرىنى قەدىمكى كىلاسسىك ئەسەردە بىباھا گۆھەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە نۇرغۇن دىنىي — پەلسەپە قەدىمى ئەسەرلەرنى ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىپ چىقىشى بىلەن يەرلىك مىللەتلەردىن ئالىم — ئەدىبلەر پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، ئاسترونومچىلار، تىببىي شۇناسلار، ھەربىي شۇناس ۋە سەنئەتكار قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن.

مىلادى 8 - ئەسىرلەردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئەرەب تىل يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن دۇنياۋى ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، 9 - ئەسىردىن 11 - ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە جاھان مەدەنىيىتىدە ئورۇن ئالغان مەشھۇر ئالەمشۇمۇل ئالىملارنىڭ تولىسى دېگۈدەك ئەرەب يېزىقىدا ئۆزچە ئەسەر يازغانلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئالىملار ئىدى.

سامانىلار خانلىقى [874 — 999] دەۋرلىرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مۇسۇلمان ئالىملىرىمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تېز گۈللەندى. ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپ جەھەتلەردە ياۋروپادىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن ئىدى. بۇ ھەقىقەتنى تارىخنىڭ شاھىدى قىلىپ بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە قىلىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇجاپپار، مۇھەممەت ئىبنى مۇسا ئەلخارازىمى ئۇلۇق ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم ئەخمەت ئەل پەرغانى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ ئاساسچىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىستوتېلى ھەم مۇزىكاشۇناس ئەبۇنەسىر فارابى [870 - 950]، شۇ زاماننىڭ ئەڭ ئاتاقلىق تىببىي ئالىمى ئەبۇئەلى ئىبنىسىنا [980 - 1037] ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر پەيلاسوپ ئىنسىكلوپېدىك ئالىم مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەبۇرەيھان بىرۇنى [973-1048] تارىخشۇناس ئەبۇنەسىر ئاررات مۇھەممەت خارازىمى ئەل فارابى ئەركىندى ئەلدازى ئەل مۇئارى، پەيلاسوپ تىببىي ئالىم مۇھەممەت، ئاتاقلىق تارىخشۇناس گەردىزىنىڭ 1050- يىلى يازغان «زەينۇلئاخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر ئەسىرى) بەيھەقى (966 - 1077) يازغان 30 توملۇق ئەسەر، مەجدىدىن (ۋاپاتى 1068 - يىلى) نىڭ «تارىخى مۈلكى تۈركىستان» (تۈركىستان تارىخى) نىزامىلمۇلۈكنىڭ «سىياسەتنامە» (دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا) قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

قاراخانىلار خانلىقى 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دەۋر سۈرگەن مەزگىلدە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايون ۋە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا زور گۈللىنىش ھەۋرى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋردە ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەن يېزا ئىگىلىك ۋە قول سانائىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە ئولتۇراقلىشىش،

شەھەرلىشىشىنىڭ ئومۇمىيلىشىشى بىلەن قەشقەر، بارچۇق [مارالۋېشى) بالاساغۇن ئوترار (فاراپ)، سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش يىرىك ئىقتىساد سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى مەيدانغا كەلدى. مۇكەممەل شىپاخانىلار تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىميۇرتلىرى چوڭ كۆلەملىك مەدرىسىلەر قۇرۇلدى. [ئابدۇكېرىم] ئارسلان بۇغراقاراخان دەۋرىدە قەشقەردە «ساچىيە»① مەدرىسى بولغان. «ساچىيە» (ساچقەدىكى ئۇيغۇر تىلىدا سېچىش، يېيىش ئىلىم - پەننى كېڭەيتىش دېگەن مەنىدە) ئۆز دەۋرىدە يۇقىرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتى، ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ «ساچىيە» دە مەھ-مودىيە» مەدرىسىلەردە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ-ئەدەبىيات ئاسترونومىيە، مىدىتسىنا روسوماتچىلىك [ئۇرۇش ئىلمى] قاتارلىق تەبىئىي - ئىجتىمائىي پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت - بۇخارا قاتارلىق مەركىزىي مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن ئورغۇنلىغان مەدرىسىلەر، كۇتۇپخانىلار، جامە، كارۋان سارايلىرى ھەشەمەتلىك بىنا قۇرۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى يەن - مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە كۆرۈلگەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئەۋلىيالار، ئەدىپ - شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تېۋىپ) ھەربىي ئىستراتېگ ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن.

11 - ئەسىردە ياشىغان قەدىكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇق مۇتەپەككۇر تىلشۇناس مەخمۇت قەشقىرى، ئۇنىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلپە قەشقىرى، ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئابدۇجاپپار قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى [1069 - 1070] مەخمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتولھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ناملىق داستانى يۈسۈپ سەككاكىنىڭ «مۇتاھىل ئىلىم» (ئىلىملەر ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرى، ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقىرى [ۋاپاتى 1098 - يىلى] نىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى ۋە مۇجەئۇششۇاخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق قىممەتلىك نادىر ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجىلىرىدۇر:

بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسەرلەر ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئۇستىۋارلىقى، بەدىئىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللىقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر.

چوڭ لۇغاتشۇناس چامالقارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پەزلى ئىبنى مۇھەممەت) ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ ئۆزى ئالمالىقتا [ئىلىدە] تۇغۇلغان.

---

①«سوراھ» ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى جامال قارشى ئۆز كىتابىدا جەۋھەرى (مىلادىنىڭ 1002 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «سەھاھ» ناملىق 4 - توملۇق كىتابىنى قەشقەردىكى «ساچىيە» كۇتۇپخانىسىدىن ئالغانلىقىنى قەيت قىلغان.

ئۇ يازغان ھىجرىيە 681 - يىلى [مىلادىيە 1282 - يىلى] قەشقەردە قاراخانىلار دەۋرىدە قۇرۇلغان «ساچىيە» مەدرىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان جەۋھەرى (ئەل جەۋھەرى - تولۇق ئىسمى - ئەبۇناسىر ئىسمائىل ئىبنى جارالفارابى) نىڭ «ئەسساھاتىللۇغەت» ناملىق 4 جىلدلىق كىتابىنى «سوراھ» (ھەقىقىي - تولۇق، مەنىسىدە) نامىدا ئۆزگەرتىپ ئەرەبچىدىن فارسچىغا تەرجىمە قىلىپ 14- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەبچە ئىملاۋە بىلەن «مولھەقاتوس سوراخ» دېگەن مەشھۇر لوغەتنى يېزىشى مەشھۇر ئىمادوردىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى قانۇن» (قانۇنلار شەرھى) ناملىق ئەسەرنىڭ يېزىلىشى، مۇھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەندىنىڭ «تاۋغاچ قىلىچخان يەنى مەسئۇد ئىبنى ئەلى. (ۋاپاتى 1095-يىلى) غا بېغىشلانغان «ئەغراز ۋەسىياسى ئىناسى سىياسى» ناملىق ئەسىرى مەجىدىدىن مۇھەممەت ئىبنى ئەدنايانىڭ قاراخانىلار ئەۋلادى تاۋغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» ناملىق ئىككى تولۇق ئەسىرى، ئەبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەيىن بەرەمقى (996 — 1039) نىڭ 30 توملۇق ئەسىرى، مۇھەممەت ئەلئەۋفىنىڭ ھىجرىيە 625 - (مىلادىيە 1228 - يىلى) يازغان «جامىئول ھىكايەت» ناملىق «تابغاچ ئىبراھىمخانغا بېغىشلاپ يازغان ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ جاھانشۇمۇل ئەسەرلەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان زور ئىلمى قىممەتتىكى تۆھپىلەر بولۇپ، بۇ دەۋردە تەرەققىي قىلغان قاراخانىلار مەدەنىيىتى دۇنيانىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى؛ 9 - ئەسىردىن 13 - ئەسىرگىچە بولغان قاراخانىلار دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر يۇقىرى پەللە دېگىنىمىزدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇندىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا 14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە داۋام قىلغان ئىمىر تۆمۈر دەۋرى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ياشىغان دەۋرى يەنە بىر يۈكسىلىش دەۋرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «چىڭگىزخانىنىڭ ماۋارائۇننەھرى ۋە تۈركىستان ئەللىرىگە يۈرۈش قىلىشتا خارابىلارغا ئايلىنىپ ئىمارەتلەردىن بىر دانە پۈتۈن خىش قالمىغان ھالدىكى شەھەرلەرنى ئىمىر تۆمۈر ئاۋات قىلىشى بىلەن سەلتەنەتلىك شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقتى»① ھەممىگە ئايانكى؛ چىڭگىزخاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا كىچىك بىر فېئوداللىق ھاكىمىيەت ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلغان ئىمىر تۆمۈر [1370 - 1405] چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنمە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيانى 1370 - يىلى سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئىمىر تۆمۈر ھەر قايسى جايلارنى ئىستىلا قىلىشتا ئۇرغۇن ھەربىي يۈرۈش نەتىجىسىدە سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى.

سەمەرقەندنى پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك مەركىزىگە ئايلاندۇرۇشتىكى پىلانى بويىچە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ پېشۋالىرى دەپ تونۇلغان مۇنەۋۋەر ئالىم، ئەدىپ ۋە ھەر خىل پەننىڭ ھۈنەر ۋە ئۇستازلىرىنى «ئاسراپ ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ھۆرمەت-

---

① «مىرخواندىنىڭ رەۋزەتۇسساپا» ئەسىرىدىن

ئۇيغۇر كىتاب تورىكتىپى
www.uyghurkitap.com

لەپ»① ئۆزىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندگە كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ سەمەر قەندنى جاھان مەدەنىيىتى بويىچە ئەڭ مەدەنىي، ئەڭ يۈكسەك ئاۋات ۋە باياشات بىر پايتەخت قىلىپ ئىلىم مەركىزىگە ئايلاندۇردى. «سەمەر قەندگە نۇرغۇن بىلىم يۇرتلىرى ۋە چوڭ مەدرىس، جامە خانىقالارنى شۇنداق ئالىي دەرىجە قىلىپ ياساتقانكى؛ مەدرىسلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى مەرمەردىن پۈتتۈرۈپ نەقىشلىرىنى خىزدىي تىللا بىلەن زىننەتلىگەندەك ئىشلەتكۈزدى. مەدرىس چۆرىسىگە بېھىش گۈلزارىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىنالارنى قىلدۇردى.»②

ئەمىر تۆمۈر ئىلىم - پەن بىلىم يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلىش بىلەنلا قالماستىن «شەھەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەھەرنى گۈزەل- لەشتۈرۈشكە شۇنچە ئەھمىيەت بەردىكى، «باغۇشامال»نىڭ جەنۇبىدا بىر باغ ياسات- قان. باغنىڭ ھەر تەرىپىگە 1500 گەز كېلىدىغان بىر قەسىر ياساتقان. بۇ ياسات- قان قەسىرنىڭ ئەتراپلىرىدا ئىچكى قۇرۇلۇشىدا ھۈنەرۋەنلەر تاشنى قىرىپ تىزىشقا ئەڭ ئۇستۇن ماھارەت ئىشلەتكەن بولۇپ باشقا جايلاردا ياغاچ - پىل چىشى- لىرىدىن ئويۇپ نازۇك نەقىشلەرنى قىلغان بولسا ئۇلار چىمەرلىك بىلەن تاشقا ئويۇپ ياساپ چىقىش بىلەن بىر مەرمەردىن قىلىپ ياسالغان قەسىردە گۈزەل مەنزىللەرنى، نەفىس رەسىملەرنى ئويۇپ گۈزەللەشتۈرۈپ بېزەپ چىققان. قەسىردە ئەتراپىغا پونتانلارنى ياساتقان»①

«ئابدۇرازاق سەمەر قەندىنىڭ ئەسەرىدە كۆرسىتىشىچە «بۇ قۇرۇلۇشقا چىنىدىن مەخسۇس ئۇستا رەساملارنى ئالدۇرۇپ، چىن نەقىشلىرى چۈشۈرۈلگەن دىۋانلەرنى ياسىتىپ ئالتۇن بىلەن نەقىشلەنگەن رەسىملەر بىلەن بېزەتكەن ئىدى.

تۆمۈر، پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قولايلىق شارائىتلارنى ھازىرلاش ئۈچۈن چوڭ ھەشەمەتلىك خاندانلىق دىۋانى سالدۇرۇش بىلەن «بۇ دىۋان سارايدا ھەر قايسى پەن ئالىملاردىن تاللاپ ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن پەن - مەدەنىيەتنى راۋاج- لاندۇرۇشتىكى ھەر خىل مۇئەسسەلەرنى تەشكىل قىلدى»① بۇ ئىلمىي مۇئەسسە مەر- كىزىنى چۆرىدىگەن ئاساسدا كۆپلىگەن ئىختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرى ئالدىغا قە- دىمكى يونان ۋە رىم ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي تىلى [ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى] غا تەرجىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش ئۇنى شەرق ئەللىرىدىكى پەن - مەدە- نىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى تۆھپىلىرىنى يارىتىشتەك يۈكسەك ۋەزىپىلەرنى قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلىم

---

①②«مىرخۇەندنىڭ «رەۋزە توساپا» ئەسىرىدىن
①«مىرخۋاندنىڭ «رەۋزە توساپا (ھەقىقەتلەر بېغى») دېگەن ئەسىرىدىن
②كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن
①كېرمان ۋاجىرىنىڭ «بوخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى ئەسىرىدىن

مەركىزى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنتتە پەن - مەدەنىيەت يۈكسىلىش بىلەن تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرى بويىچە گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، تارىخشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى. نۇرغۇن ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى.

پەن - مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە سەمەرقەنتلىك ئىمىر تۆمۈر، دىۋان ئوردىسىغا ئالىمىرى - كېيىن بولۇپ توپلانغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر مۇنچە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىملار مەيدانغا كەلگەن ئىدى. ئىمىر تۆمۈر خاندانلىقىنىڭ ئالىي دىۋان ئوردىسىدا مەشھۇر تارىخشۇناس ئەرەبشاھ [1392 - 1450]، ئىمزادىن، شاھى خۇاجەمىيايىدىن، مەۋلانەشەرەپىدىن ئەلى يەزدى «ئۇ دەرىيادەك بىلىملىك بولۇپ شۇ زاماندا سەمەرقەنت خوراسان ۋە ئىراقتا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان فازىل مەۋلانە يوق ئىدى. مۇئەممە ئىلمىنىڭ پېشۋاسى بولۇپ يېتۈك ئالىم بولۇپ ئۆتمۈشنىڭ تەرجىمە ھالىنى پارسچە يازغان. ئەسەرى ۋە 1424 - يىلى يازغان «زەپەرنامە» «ھىلال» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىش بىلەن «قەسىدە بۇردە» گە تەسەۋۋۇر تىلى بىلەن شەرھى يازغان. ھېچ كىشى مەۋلانەدەك ياخشى شەرھى قىلمىغان»① بۇ دەۋردە ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرخۇاند پارسچە يازغان «رەۋزە تۇسسافا» (ھەقىقەتلەر باغى) ئابدۇراززاقنىڭ «تۆمۈر تارىخى» ناملىق ئەسەرى ھەر قايسى پەن ئالىملىرىدىن مەۋلانە سەئىدىدىن مەسئۇت ئىبنى ئۆمەر [1322 - 1395] قاتارلىق ئالىملار ئۆز دەۋردە تونۇلغان ئىدى.

مەشھۇر ئەدىپ شائىرلەردىن شائىر ھافىز، خوجەندلىك قەمەنىينىڭ «تۆمۈرنىڭ تەرجىمە ھالى» نى شېئىر بىلەن يازغان.

تەبرىزى ئوغلى شەيخ مۇھەممەتلەر مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ «ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە مەشھۇر نەققاش رەسساملاردىن كامالىدىن بەھزات — تەسۋىرى سەنئەتنىڭ ئۇستىسى بولۇپ ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن، رەڭگى جەھەتتىن شەرقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن سەنئەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن»① بۇنىڭدىن باشقا مىر سەئىد ئەخمەت نەققاشچىلىقتا ۋە رەسساملىقتا خوجا غىياسىدىن خەلق ئارىسىدا تونۇلغان ئىدى.

ئىمىر تۆمۈر دەۋرىدە باشقىچە پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا مۇزىكىكۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى. مۇزىكىچىلار ئارىسىدا كومپوزىتورلاردىن خۇاجە ئابدۇللا قول مۇھەممەت شەيخ نەي، ھەسەن ئۇدىلەر خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە نام چىقارغان سازەندىلەر ئىدى. مەشھۇر مۇزىكاشۇناس

---

①مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

①گېرمان ۋامبېرى «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 جىلدىدىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

خوجەيۈسۈپ بورھانىدىن ئۈز زامانىسىنىڭ داڭلىق مۇزىكىچىسى بولۇپ ئۇ كومپو- زىتورلۇق دەرىجىسىنى يېزىش بىلەن تونۇلغان ئىدى.

ئەمىر تۆمۈر ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا (1376 - 1446) ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھېرات شەھىرىنى پايتەخت قىلغان دەۋر- لەردە خوراسان مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

شاھرۇخ مىرزائۆزى ھەم شائىر ھەم ئالىم بولۇپ تۈركچە پارسچە ئەسەر ۋە شېئىرلەرنى يازغان ئىلىم - مەرىپەت كىشىسى بولغانلىقىدىن ئۇ ئاتىسى تۆمۈرنىڭ يەن - مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن يەنىلا قەدىمكى مەدەنىيەت ئاساسىدا يەن - مەدەنىيەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى.

ھېرات شەھىرى سەمەرقەندەك ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە شەھەر قۇرۇلۇشى ئەي- نى زاماندا يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ھەشەمەتلىك شەھەر بولۇشى بىلەن ئىلىم ئەھلى ئەمىر تۆمۈر دەۋرلىرىدىكىگە نىسبەتەن ئىلىم - يەن مەرىپەت ئەھلى تېخىمۇ كۆپ جوغلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدە- نىيىتى گۈللەندى.

«شاھرۇخ مىرزا دەۋرىدە بۇ جايلاردا ئاتاقلىق مېمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن مۇھەممەت سەبزى، قەمەرىدىندىن تەرەپتىن سېلىنغان ئومۇمىي بىنالارنىڭ سانى بىر دەرىجە مىڭغا يەتكەن»① ئىدى.

شاھرۇخ دەۋرىدە ھېراتنى مەركەز قىلغان شاھرۇخ خاندانلىقى ۋە سەمەر- قەندنى مەركىزى قىلغان شاھرۇخ ئوغلى ئۇلۇغبەگ ② (1409 - 1449) خاندانلىقى دېگەن ئىككى خانلىقتا بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغان دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم- يەن راسا گۈللەنگەن دەۋرى بولدى. بۇ يەردە شاھرۇخ ئوغلى ئۇلۇغبەگنىڭ تۆھ- پىسىنى مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان رولنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى؛ ئۇ ھۆ- كۈمرانلىق قىلغان 40 يىل ئىچىدە سەمەرقەندنى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە «ماياك» قا ئايلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولۇش كېرەك. ئۇنىڭ دەۋرىدە «سەمەرقەندگە يىگىمىدىن سېلىنغان شۇنچە كۆپ ئوردا سارايى مەدرىس، جامە، خانىقا مەسجىدلەرنىڭ كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىكىنى كۆرگەن بابۇر ھەيران قالغان ئىدى① تارىخىي پاكىتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئۇلۇغبەگ شۇ زاماننىڭ يېتىلگەن ئالىمى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشى بولغانلىقتىن بۇ دەۋردە ئىلىم - يەن زور يۈك- سىلىشكە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇ ئىجتىمائىي يەن ۋە تەبىئىي يەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلۇغ ئاسترونوم ئالىمى بولغان ئۇلۇغبەگ ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن ئالىملارنى شۇ جۈملىدىن قازى زادەرومى، غىياسىدىن جەمشىد، موئىيىدىن كاشانى ئۇلا ئەددىن ئەلبىنى مۇھەممەت قوشچى قاتارلىق مەشھۇر ئاسترونوم ئالىملىرىنى توپلىغان ئىدى.

بابۇرنىڭ خاتىرە ئەسەرىدە كۆرسىتىشىچە «دۇنيادا ئەڭ يۈكسەك شاھانە مەدرىس بىنا قىلىشنى پىلانلاپ بۇ مەدرىسىنى ھىجرىيە 828 - يىلى

① «كېرمان ۋامبېرى» نىڭ بۇخارا ياخود ماۋارائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىدىن
② ئۇلۇغبەگنىڭ خاس ئىسمى - مۇھەممەت تۇرغاي؛
① «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسەردىن.

[مىلادىيە 1424 - يىلى] دا پۈتتۈرگەن. بۇ مەدرىسىنىڭ ئىچىدىكى دېۋارلىرى يۇقىرى ھەشەمەتلىك ھەر خىل رەڭدىكى زىننەتلىك كاشا كەسەكلەر بىلەن سېلىنغان. مەدرىسىنىڭ تۆت مۇنارىسى بولۇپ كۆرۈنۈش خانىسىغا بۈيۈك مەرمەر تاشلاردىن قويۇلغان.

بۇ مەدرىس خانىسىنىڭ ئايرىم باغچىلىرى، رەسىم خانىلىرى بولۇپ بۇنىڭ دېۋارلىرى جۇڭگودىن تەكلىپ بىلەن كەلتۈرۈلگەن رەسساملار تەرىپىدىن زىننەتلەنگەن.

ئۇلۇغبەك ئۆزى سالدۇرغان مەدرىس ئىشىكىگە «بىلىمگە ئىنتىلىش ھەر بىر مۇسۇلمان ئەر-خوتۇن، قىزلارنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن. ھەدىسنى نەقىش بىلەن ئويۇپ يازدۇرغان.

بۇ ھەدىس سۆزى ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئورنى تۈركىي خەلقلەردە ئەزەلدىن ئەرەب-ئىران خەلقلىرىدىكە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى. دېگەننى نامايەن قىلغان.

شۇ دەۋردە بۇخارا، سەمەرقەندتە قۇرۇلغان بۇ خىل مەدرىسەلەرنىڭ قۇرۇلۇشى يېقىن شەرقتە تەڭداشسىز بولۇپ ئارخىتېكتور ۋە تەسۋىرى سەنئەتتە يۇقىرى ئىككەن-لىكىنى، بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلۇغبەك زامانىسىدا مۇنەۋۋەر ئىلمىي نۇجۇم ئالىمى ۋە ماتېماتىك ئىدى.

ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىشتىكى ئىلمىي ئورنى قىلىپ، سەمەرقەندتە مەشھۇر رەسەتخانە① سالدۇرۇشنى پىلانلاپ، ئاسترونومىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىش مەخسىتىدە، بۇ بىنا قۇرۇلۇشىنى ھىجرىيە 832 - يىلى [مىلادىيە 1429 - 1428] سېلىشنى باشلىغان ئىدى. بۇ رەسەتخانىنىڭ بىناسى شۇقەدەر ئۇزۇن مۇددەت پىلانلانغانكى بۇ بىنا قۇرۇلۇشىغا ئۆلىما ئالىملاردىن قازى زادەردى، غىياسىددىن جەمشىد مۇئىيدىن كاشانى ۋە بىن ئىسرائىل سالاھىددىن قاتارلىقلار قاتناشقان بولسىمۇ بۇ ئالىملارنىڭ ھېچ بىرسى ئۇنىڭ تامام بولغانلىقىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىدى. پەقەت يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىر قەدەر ئېنىق كۆزىتىش ئورنىلا پۈتكەن بولۇپ بۇ رەسەتخانىنىڭ پۈتكۈل بىناسىنى ئۆلىما - ئالىم ئەلى قوشچى تاماملىغان ئىدى.»②

بابۇرنىڭ ئەسەردە كۆرسىتىشىچە، ئۇلۇغبەكنىڭ بۇ رەسەتخانىسى [ئوبسېر-ۋاتورىيەسى] 4 قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ 1 - قىسىم تۈرلۈك دەۋرلەر ۋە ئەسىر-لەرنى كۆرسىتىش 2 - قىسىم ۋاقىت جەدۋىلى. 3-، قىسىم سەييارىلارنىڭ ھەرىكىتىنى بىلىش ئورنى، 4- قىسىم باشقا قىسىملار ئەھۋالى قاتارلىق قىسىملارغا بۆلۈنگەن بولۇپ ئۇلۇغبەكنىڭ بۇ ئوبسېرۋاتورىيەسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئەينى زاماندا ھازىرقى ۋاقىتتا پۈتۈن دۇنيا قوللىنىشقا پايدىلىق بولغان كوركان ئاسترونومىيەسى جەدۋەلىنى تۈزۈشكە خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە نىسبەتەن زور ئىلمىي كەشپىيات ئىدى.

بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىدە توپلانغان

---

① «رەسەتخانا - ئوبسېرۋاتورىيە»

② كېرمان ۋاجىرى «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى» 2 - جىلددىن

قەشقەردىن سەمەرقەندكە بارغان.

مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ياشىغان دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركىزىگە ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى نۇرغۇن ئىسلام ئالىملىرى ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە سەمەر قەندكە ئېقىپ ئىلىم ھاسىل قىلىش دولقۇنى يۈكسەك كۆتىرىلگەن زامان بولۇش، يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى قەشقەر سەمەرقەندكە مېڭىشنىڭ يېقىن بولۇشى بىلەن ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ يەنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە تۈركىي خەلقلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن قويۇق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بولۇشى، بېرىپ - كېلىش، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋام قىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ دەۋرلەردە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان.

بۇ تارىخىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر كېيىنكى دەۋرلەردە مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالغان دەۋر بولۇشى بىلەن، بۇ دەۋرلەردە سەمەرقەندنىڭ پەن - مەدەنىيىتى خېلى راۋاجلانغان ئىدى.

بۇ دەۋرلەردە قەدىمكى قەشقەردىن مەۋلانە مۇھەممەت قاتارلىق نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلىم مەركىزى بولغان سەمەر قەندكە توپلانغان ئىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىمۇ ئىلىم ئىزلەش ئىشتىياقى بىلەن ئۆز پەرزەنت مىرسەيىت ئەلىنى ئېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان قەدىمكى قەشقەردىن سەمەر قەندكە بېرىپ قەشقەرلىك مەۋلانەمۇھەممەت بىلەن ئىلىم ھاسىل قىلغان.

ئۆز پەرزەنت مىرسەيىت ئەلىنى شەيخ ھەبىبنىڭ خىزمىتىگە ۋە ئىلىم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن بەرگەن. ئۆزى خوراسانغا بېرىپ «خوراسان ئالىمى مەۋلانە نىزامىددىننى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ئۇنىڭدىن ئىلىم ھاسىل قىلىش بىلەن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى تاماملىغان. ئۆز زامانداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاقا ئىگە بولۇپ تونۇلغان ئىدى»① مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولۇپ، كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ پەخىرلىك ئورۇن ئىگىلىگەندىن كېيىن خوراساندا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1438 - 1505) مىرزا سالدۇرغان «مەلىكان مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولۇپ نۇرغۇن ئىختىساسلىق بىلىم ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇرەخمان جامى، ماۋلانا ئولائىددىن، مەۋلانە شەمشىددىن رومى قاتارلىقلار خوراسان ئىلىم ئەھلى ئىچىدە ئۇلۇغلۇقتا ۋە ئالىم خانلىقتا ئەھلى ئىلىم ئېتىراپ قىلغان ئالىملار بولۇپ تونۇلغان ئىدى. ئەپسۇسكى، مەۋلانەسەئىددىن قەشقەرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى ئۆز زامانىسىنىڭ جاھانشۇمۇل ئالىمى بولۇپ تونۇلغان ئالىم، شائىرلارنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇخوراساندا ھىجرىيە 860-يىلى (مىلادىيە 1456-يىلى) 82 ياشتا ۋاپات بولدى.

①مەۋلانە ئابدۇرەخمان جامىنىڭ «نەپەھاتۇلئۇنس» دېگەن ئەسەرىدىن

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا بولۇپمۇ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بولۇپ پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان خوراسان ئالىملىرىنىڭ دەپتەر بېشىدىكى شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلۇپ، تۆھپە ياراتقان شائىر - ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى (ۋاپاتى 1492) ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرىدىن بىلىم تەھسىل قىلغان. مەۋلانە سەئىددىن قەشقەرى* (ۋاپاتى 1456) دىن كېيىن مەخدۇمى نۇراخوجە شىھابىددىن مەھمۇتنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ يۈكسەك پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يىللىرى شاھرۇخ دەۋرى (1409 - 1449 يىلى يىللار) ۋە خوراساندىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا (1438 - 1505) يىللىرىدا مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئوتتۇرا ئاسىيادا خوراسان ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى شۇنداق ئاتاققا ئىگە بولدىكى، شاھرۇخ مىرزا زامانىدا ھەيران قالارلىق 5 كىشىنىڭ ئەۋۋەلى ئىدى.

ئۇ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا جاھانشۇمۇل تارىخى ئەھمىيەتلىك زور مەنىۋى بىباھا ئىلمى مىراسلارنى قالدۇردى. ئۇنىڭ پارس تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان نادىر ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. «شاۋاھىدۇننەبۇ ۋە» «نەبىھا تولمۇنىس» «ھەپتە ئەۋنەڭ» (نەزمە ئەسەر 7 توم) «كافىيەنىڭ شەرھى» «ئەدىبىنىڭ نەزمى» «لاۋايىھەشەرھى دىۋان» «مۇئاممار رىسالەي» «نەپاھات 30 جۈزئى» «رىسالەئى موسىقىيۇن» «بەھارىستان جامى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشىدىن باشقا ئۇنىڭ مەنىۋى مىراسلارنىڭ بىر قىسمى «ئۇنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان»① ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلشىر ناۋائىيغا ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە سەركەردىلەرنى يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

ھىجرىيە 842 - يىلى (مىلادىيە 1439 - يىلى) دۇنياغا كېلىپ 38 ياشتا خوراساندا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئىبنى مەنسۇر مىرزا ئوغلى - مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى شەيخۇلئىسلام - پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ قازىسىنىڭ قازىسى قىلىپ بەلگىلىدى. ھىجرىيە 888 - يىلى (مىلادىيە 1483 - يىلى) سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا تەرەپتىن ھىرات شەھىرىگە ئىنتايىن كۆلىمى چوڭ ھەشەمەتلىك قىلىپ بىر مەدرىس ياسالغان بولۇپ ئۇنىڭ تاملىرى پاشتاق، ئايۋان، دالان ۋە ھوجرىلىرى ئىنتايىن ئىنچىكە ئىشلەنگەن بۇ مەدرىسكە مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنى مۇدەررىس قىلىپ بەلگىلىدى. جامىنىڭ پۈتكۈل ھاياتى مەدرىسنىڭ ئورنى بىلەن ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ھىجرىيە 897 - يىلى (مىلادىيە 1492 - يىلى) ئالەمدىن

ئۇ ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان ئىلمىي ئۇنىۋېرسال مەشھۇر مەدرىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن بۇ مەدرىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇر دۇنياۋى بىلىم ئىختىسادارلىرى ئىگە بولغان كۆپلىگەن مەشھۇر ئالىملار-دىن تاللاپ توپلىدى. ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىشلىرى ئۈچۈن بىر قاتار كەڭ ئازادە مۇھىت - پايدىلىق شارائىتلارنى ياراتتى. مەدرىستە مۇنتىزىم ئوقۇتۇش پروگراممىسىنى ئورۇنلاشتۇردى.

مەدرىستە كۆپ خىل پەنلەردىن ئەرەب - پارس تىلى، ئىسلام تارىخى ئىسلام پەلسەپىسى، تىل ئەدەبىيات بىلىمى، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىلمى، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، ئارخىتېكتورلۇق، ھەر خىل ھۈنەر-كەسپىي بىلىملەرنى ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلىپ ھەر خىل پەننىڭ ئىختىساسلىق كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھىرات شەھىرىدىكى مەدرىستە ھەر مىللەت خەلقلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملاردىن شەيخ زەينۇددىن، مەۋلانە ئابدۇغوپۇرى، شەيخ نۇرىددىن، مەۋلانە ئابدۇراخمان گازىرگەر، بابا ئەلى شاھ، شەيخ جامى، مۇھەممەت قوجانى قاتارلىقلار.

ھەدىس ئالىملىرىدىن خۇاجە مەۋلانە مەھەممەت سەپھانى، مۇتەپەككۇر داڭلىق شائىرلاردىن شېرىيەت پەننىڭ ئۇستازى ئەلشىر ناۋايى - ھەسەن ئەلى جالايىر (تەخەللۇسى توفەيلى) ئاھى-شېردىۋانى ھىلالىنىڭ «شاھ گادا نەزمى داستانى» شائىر بىنائىنىڭ «شېردىۋانى» شەيخ ئەخمەت (تەخەللۇسى سوھەيلى) مەۋلانە مۇھەممەت باخشى، مەۋلانە شاھابىد-دىن قاتارلىقلار ۋە كامالىكىدىكى نۇرغۇن پەيلاسوپ ئالىم ئەدىپلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ مۇدەررىس بولۇپ تۇرغان مەزگىلىدىكى نەتىجىلىرىدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئالىملار پەخرى بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسىگە قاراپ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى جامىنى «شاھ قارچۇغىسى» دەپ مەشھۇر نام بەرگەن ئىدى.

«ئەسلى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان ئاتىسى كىچىك باخشى»① نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، سىياسىيون، دۆلەت ئەربابى ئەلشىر - ناۋايى - ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىپتىخارلىق نامايەندە ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى ۋە «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان ئوخشىشى بولمىغان يىتۈك ۋە فازىل ئالىملارنىڭ پەخرى»② ناۋايى خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆزگە كۆرۈن-گەن شائىر ئەدەبىياتشۇناس بولۇپ ھىجرىيە 845 - يىلى (مىلادىيە 1441 - يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن.

ناۋايىنىڭ ئائىلىسى ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلى

①②«مىرزا ھەيدەر گورگانىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرىدىن

بىلەن ئالاقىدار ئىدى. ئۇ كىچىكىدە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوست ۋە ساۋاقداش بولغانىدىن تارتىپلا ئىلىم – مەرىپەتكە ۋە ئەدەبىياتقا ئىشتىياقى بىلەن بېرىلگەن. ناۋايىنىڭ ھاياتىدىكى ئىجادىي پائالىيىتى توغرىسىدا جامى مۇھەممەت ھېكىم بىننى سەيت مەسۇمخان تەرىپىدىن يازغان «مىتەزلىپ «ئالتۇۋارغ» ئەسىرىدە يېزىلىشىچە «ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم – پەن مەركىزىلىرىدىن بولغان سەمەرقەنتتە سۇلتان ئەبوسەئىد (1424 – 1469 – يىللار) نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئەبوسەئىد ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا (ۋاپاتى 1493 – يىلى) دەۋرىدىكىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا (1439 – 1505) دەۋرلىرىدە ئۆزىنى يېتىلدۈرۈش ۋە كامالەتكە يەتكۈزۈشتە شۇ چاغدىكى ئەڭ بىلىملىك تەڭداشسىز ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ قەلەمدە يېتىلگەن ئىدى.

ناۋايى ئۆزى ئېيتقاندەك «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چېچەن ناتىقلىرىدىن تۈركىي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش مەۋلانە سەككاكى (1393 – 1449) مەۋلانە لوتفى (1366 – 1465) لار① ئۇنىڭ ئەسىرداشلىرى ئىدى.

ناۋايى – پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ بۈيۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان شائىر ۋە ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى بىلەن زامانداش ۋە ئۇنىڭدىن بىۋاستە تەلىم ئالغان ئىدى.

ناۋايى ئۆمۈر بويى قەلەم بىلەن شۇغۇللىنىپ شۇ دەۋرنىڭ «تۈركىي شېئىرىدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن بۇ مىقداردا ئۇنىڭدىن ئارتۇق شېئىر ئېيتىمىغان ئۇ بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى.②

دېگىنىدەك ئۇ شۇ چاغدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئوخشى بولمىغان ئۇ شۇنچىلىك يېتىلگەن ئىدىكى، جاھان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىگە ئايلىنىپ ئوتتۇرا ئاسىيا پەن – مەدەنىيىتىگە ئاجايىپ ھەسسە قوشتى.

ناۋايى تۈركىي تىلىدا يىرىك گۈزەل ئەسەرلەرنى يارىتىش بىلەن ئۇنىڭ تۈركىي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ فارس تىلىدىكى شېئىرلىرىدەك مەشھۇر ئورۇننى ئىگىلىگەن.

ناۋايى شۇ دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەرەب – پارس ئەدەبىياتىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەندى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، شېيخ سەئىدى، ھافىز، شىرازى خىسراۋدىھلەۋى (1242 – 1325). جامى قاتارلىق ئالىم – شائىر پەيلاسوپلارنىڭ كىلاسسىك قەدىمكى ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگىنىپ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش بىلەن پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىرلىرىنى يازدى. «پارس ئەدەبىياتىدا تەخەللۇسى: فانى»③ ئىدى.

ناۋايىنىڭ پارس تىلىنى بىلىش ئىقتىدارى ئۆز دەۋرىدە خوراساندا داڭقى چىقىپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتقان. ئۇ خۇاجا ھاپىز دىۋانىغا پارىچە

---

①«نەلشىر ناۋايى – غەزەللىرى – شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 – يىل نەشرى

②مىرزا ھەيدەر كورگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرى

③«مىرزا ھەيدەر كورگانىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن.

جاۋاب يازغان داڭلىق ھىندى شائىرى «خىسرو دېھلەۋىدىن كېيىن قەسىدەئەبرار» دا ھېچ كىم ئۇنىڭغا قەدەر يازالىغان ئەمەس»① ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، ناۋائىي پارس ئەدەبىياتىنى پۇختا ئۆگىنىپ پارس ئەدەبىياتىدا ھېچ يېتەلمىگەن ئاتاقلىق ئەرباب دېگەنلەرگە ئولۇشۇپ ئالىدىغانلىقىنى نامايەند قىلغان.

ناۋائىينىڭ زور تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ يىراقنى كۆرەرلىك چوڭقۇر ئويلاشتەك ئەقىل - پاراسەت، چېچەنلىك ۋە تەدبىرلىك ھالدا قەيسەر سەركەردە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئالىجاناپ ئىشلارنى نىشان قىلغانكى، ئۇ كورەش ۋە ئىزدىنىش ھېسسىياتى بىلەن شۇ دەۋردىكى پارس يازغۇچى شائىرلارنىڭ قارشىلىقىغا پەسەنت قىلماي، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان شائىرانە جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ دەۋردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ پارس ئەدەبىياتىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى نامايەن قىلدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيىتىدىكى چاپالىق ئەمگەك بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىلىنى پارسلاشتۇرۇش شامىلىغا قارشى ھالدا چاغاتاي تىلى (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) دا ئۆتكۈر شېئىرلارنى بايان قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ چاغاتاي تىلى بىلەن شانلىق بىباھا قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

ھەممىگە ئايانكى، چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەريا ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي تىلى — ئۇيغۇر تىلى (قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. 14 - ئەسىردىن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ھازىرقى شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئىدى. «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام ھەرگىز موغۇل تىلى دېگەن مەنىنى بەرمەيدۇ، «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىش تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا دۇنيادىكى نۇرغۇن تىلشۇناس ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدىكى ئىلمىي خۇلاسىسى شۇنى كۆرسىتىدىكى، «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن شۇ زاماندىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلارنىڭ (تىلى. خاقانىيە تىلى) بۇ توغرىدا مەخمۇت قەشقىرىمۇ ئەڭ چىرايلىق توغرا تىل خاقانىيە تىلى دېگەندەك. مالۇم، «قۇتادغۇ بىلىك» تىلىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى يادىكارلىقى دەپ جاكالىغاندەك، ئۇيغۇر تىلى يەنى قەشقەر تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇنداقلا «چاغاتاي» ئەدەبىي تىلىغا قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى، بۇ تىلغا دىئالېكت ئاساسى بولۇپ بەرگەن. دېمەك، «چاغاتاي» تىلى تۈپ ماھىيىتى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي تىل بولۇپ بۇ تىل ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرگىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەممە

---

①«مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ تارىخى رەشىدى ئەسىرىدىن.

تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلدى. تارىختا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەنە شۇ تىل مەيدانغا كەلگەن. ئەدەبىياتمۇ «چاغاتاي» ئەدەبىياتى دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

يازما ئەدەبىياتىمىز ئەدەبىياتنىڭ تېپى، تايانچىسى بولغان بۇ تىلنى ناۋايى جەسۇرانە قېيسەرلىك بىلەن قوغداپ، بۇ تىلدىن چەتنەشكە بولمايدىغانلىقىنى مۇشۇ ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ شائىلىق ئۆچمەس ئەسەرلەرنى ئۆز ئانا تىلى بىلەن يېزىپ يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

شۇنداقلا يازما ئەدەبىياتىمىزغا يېڭى دەۋر ئاچقان ئىدى. بۇنىڭدىن ناۋايىنىڭ ئەدەبىياتىمىزنىڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىش يولىدىكى **گۈرەشتە** جاسارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ناۋايى ئۆز ھاياتىدا ئۆز ئانا تىلى بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزغا شۇنچە مول ئەسەرلەرنى يارىتىپ بەرگەنلىكى جەھەتتە مەشھۇر تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان قەشقىرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى بولغان «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدە ناۋايى ئۈستىدە توختىلىپ «ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدىمۇ ۋە كېيىنكىلەردىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلەشكەن ئەمەس. شۇ چاغلاردا خەلقلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان تەڭدىشى بولمىغان يېتۈك فازىللارنىڭ تولىسى ئۇنىڭ تەربىيىسىدە يېتىشىپ چىققان. شۇ دەۋردە يېتىلگەن ئەھلى فازىللاردىن ئۇنىڭ تەربىيەت ۋە يارىدەمنى كۆرمىگەن كىشى يوق» دەپ يۇقىرى باھالىغانىدەك ناۋايىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى، بىباھا ئىلمىي ئەسەرلىرى قالدۇرۇشى ئۇنىڭ ئۆچمەس ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ ئىلمى ئەمگىكىنىڭ قىممىتى شۇ دەۋردىكى ئىلىم پائالىيىتىنىڭ يىرىك مەھسۇلىدىن ئىبارەت.

ناۋايى ياراتقان ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى مەزمۇنىنىڭ باي چوڭقۇرلىقى، مەنتىقى كۈچىنىڭ كۈچلۈكلىكى ۋە تەپەككۇردىكى پەلسەپىۋى نەزەرىيىۋى قىممىتىنىڭ بىرپۈكلىكى بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئۆزى ياشىغان دەۋردىلا ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆچمەس ئەسەر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىلغا ئېلىنىپ كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەسىر قوزغىغانلىقىدىن تاكى 500 يىلدىن بىرى ھەر مىللەت خەلقلىرى ناۋايى ئەسەرلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى. ۋە كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھۆرمىتى ۋە ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە. شۇڭا ناۋايىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلىم - پەن مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تۆھپىكارلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

«خەمسەئى ناۋايى» «خەمسەتۇل مۇتەھەييىرىن» «سەبئە سەييار» «لىسانۇتتەيىر» «بەدائى ئەسكەندەرى» «فەرھاد — شىرىن» «ئەلئەنبىيائى» «فەۋا-

ئىدۇلكىبەر» «بەدايىئۇل ۋەسەت» «بەدائىئۇل بىدايە» «ئەربەئىنى ھەدىس مەنزۇم» «مۇلۇكى ئەجەم» «ئەسسالاتىن» «ھەيرەتۇلئەبرار» «ئەلمۇغەتتۇتتۈركىيە ۋانىيە ۋە لىسسەتتۇنادا تولمىچىغا تائىيە» «لوغاتى ناۋايى» «مەجالىسۇننەفائىس» «مەجنۇن ۋە لەيلى» «مەھبۇ-بۇلقۇلوب» «مۇناجات» «مىزانۇلئەۋزان» «نەسائىمۇل مۇھەببەت» «نەزمۇلجەۋاھىر» «نەۋادىرۇششەبە باب» «ۋەقفنامە مەدرەسە ئىخلاسىيە» «مۇھاكەمەتۇللۇغەتەين» «تەزكىرە تۇلئەۋلىيا» قاتارلىق كۆلەملىك شېئىر ۋە داستانلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدە-بىياتىدىكى بۈيۈك نامايەندىلەرنى قالدۇرۇپ كېتىش بىلەن ئەشۇ زامان ئەدەبىياتىدىكى پەلسەپىۋى ۋە ئىلمىي نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرگە دەلمۇ - دەل جاۋاب بېرىش ئار-قىلىق شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار ۋە زور قىممەتكە ئىگە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى زور تارىخىي تۆھپە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى-نىڭ بەدىئىي جەھەتتىن يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن ئىنسانىيەت ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى ۋە تۆھپىكارى بولغان ناۋايىنى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئالىم دەپ ئاتاشقا تامامەن ھەقلىقمىز.

ناۋايىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى تۆھپىسى ئەسىل ئەسەر-لىرىنىڭ تارىختىن مەڭگۈ كۆرۈنەرلىك ئورۇن ئېلىپ كەلگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئىلىم - پەن مەركەزلىرىدىن بولغان سەمەرقەند ۋە خوراساندا يارىتقان نەتىجىلىرى ھەم كۆپ ھەم چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ زاماندىشلىرى ئىچىدە ھېچ قايسى ناۋايىدەك ھەم كۆپ، ھەم چوڭ نەتىجە يارىتالىغان ئەمەس ئىدى.

ناۋايى ئىجادىي پائالىيىتىنى دەسلەپ سەمەرقەندتە سۇلتان ئەبۇسەيىد مىرزا ئوغلى سۇلتان ئەخمەت مىرزا دەۋرىدە باشلىنىپ، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا خوراسان-دىكى 1469 - يىللاردا ناۋايى «ئۆزىنى سۇلتان ئەخمەت مىرزادىن سوراپ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ قېشىغا خوراسانغا باردى»① سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ تەك-لىپى بىلەن بەلغ دە ئەمىرلىك خىزمىتىدىن كېيىن خوراسان خاندانلىقىنىڭ ئور-دىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىگە ئولاشقاندىن كېيىن ناۋايىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيى-تىگە تېخىمۇ كەڭ ۋە ئازادە مۇھىت يارىتىلغان دەۋرى بولدى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى فېئوداللىق ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن ئىقتىسادىي ھايات مۇقىملاشقا سە-ۋەب بولدى.

ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان خوراسان - ھىرات شەھەر-لىرى مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ راۋاجلاندى، بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا مەدەنىيەت گۈللەندى. بولۇپمۇ خانلىقنىڭ سۇلتانى بولغان ھۈسەيىن بايقارا ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق بىلىم ئىگىسى بولغانلىقىدىن ئۇ بىلىملىك، يېتىلگەن ئۆلىما ئالىملارنى قەدىرلەپ ھۆرمەتلىگەنلىكتىن «باشقا جايلاردىكى مۇسۇلمان ئۆلىما ئالىملار شائىر يازغۇچى، سىزغۇچى، چالغۇچى ۋە بارلىق پەننىڭ ئۆتكۈر

①ھاجى مۇھەممەت ھەكىم بىننى سەيد مەسۇمنىڭ «مۇنتەخەب التوارىخ» دىن.

ئىلىم ئىگىلىرى ئۇلۇغ مەشايىخلار شۇ دەۋردە توپلاندىكى ھېچ بىر پادىشاھنىڭ ئالدىدا مۇنچىلىك ئىلىم ئەھلى ئۇلۇغلار توپلانمىغان ئىدى»① سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا چاغىدا خوراسان ۋە ھىرات شۇ دەۋردە تولۇق بولدىكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن مۇنداق تولۇق بولمىغان ئىدى. ھىراتتا تېرىغۇچىلارنىڭ سانى نەچچە مىليونغا يەتكەن ئىدى»②

رافىئىنىڭ ئەسەرىدە كۆرسىتىشىچە، ھىرات شەھىرىدە نەچچە مىڭلىغان مەدرىس مەسچىت خانىقالار سېلىنغان. خانلىق ئوردىسى شۇنداق كاتتا ھەشەمەتلىك سېلىنغان ئىدىكى، ئوردىنىڭ ئىچى ۋە تېشىغا باغ - باغچىلار ۋە چىمەنزارلىق بىلەن قاپلانغان. بىر قانچە دىۋان سارايىنىڭ سېلىنىشىدىن قارىغاندا يەتتە ئىقلىمدا بۇنداق گۈزەل ئوردا بولمىغان» دېيىلگەن:

«سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھىرات شەھىرىدە ناۋائىينىڭ رىياسەتچىلىكى بىلەن كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ، ھەيۋەتلىك ۋە بۈيۈك بىر كىتابخانىنى سالدۇرغان. (بۇ ئەمەلىيەتتە يازغۇچىلار سارىيى ئىدى) بۇنىڭدا بىلىملىك يازغۇچىلار، سىزغۇچىلار ئالىملار ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ بىر مۇنچە يازغۇچىلار ئۆز ئەسەرلىرىنى يېزىش، سۈرەت سىزىش ياساشتەك سىزما ئورۇنلىرى ھازىرلانغان ئىدى»③ بۇ ئورۇنغا ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئۆلىما - ئالىملارنىڭ بارلىقى ھىراتتا بىر قەدەر بىر ئۆمۈر سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ دۆلىتىگە جۇغلانغان ئىدى.

ناۋائىي مانا مۇشۇنداق چاغدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە قىممەتلىك ئۆمرىنى دامامەن تاتلىق ۋە ياخشى ئىشلارغا بېغىشلىدى.

ناۋائىي - خوراسان ۋە ھىراتتا توپلانغان دۇنيا ۋە پەن ئالىملارنىڭ ئىلىم - پەن تەتقىقاتى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بېرىشتە ھەر قايسى جايلاردىن ھىراتقا جۇغلانغان ئالىملارغا ئىلىمدا ئەركىن بولغان شارائىتنى ياراتتى: بىلىم ئىگىلىرى ۋە ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئىزچىل قەدىرلەپ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشتى.

ناۋائىي ھىراتتا ئىلىم - پەن مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى كەڭ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدىكى ۋە سىرتىدىكى تېخنىك ھۈنەرۋەنلەرنى توپلاپ «مەدرىس، مەسچىت، قىرائەتخانا، دوختۇرخانا، ئوردا سارايى ئايۋان سارايلىرى قاتارلىق 370 تىن ئارتۇق بىنا سالدۇردى»④ «پەقەت ناۋائىي نامىدا «قۇددۇسە مەسچىدى» «ئىخلاسىيە مەدرىسى» «خالاسىيە خانىقاسى سېلىنغان ئىدى»⑤ ئۇ خوراسان ئوردىسىدا ۋەزىرلىك خىزمىتىدە خوراساندا ئېچىلغان مەدرىس قىرائەتخانىلارنىڭ

---

①«تارىخ رافىمى ئەسىرىدىن

②«جامى مۇھەممەت ھەكىم بىننى سەيىدەسۇمنىڭ منتخب التوارخ ئەسىرىدىن

③مىرزا ھەيدەر كوركان قەشقەرىنىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن.

④كېرمان ژامىرىنىڭ «بۇخارا ياخود ماۋرائۇننەھرى تارىخى 2 - جىلدىتىن

⑤«ئەرسلان تىزى ئوغلىنىڭ» تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاندا قۇرغان كېمەلخانىسى توغرىسىدا دېگەن ئەسىرى

پۈتۈن ئەسلىھەلىرىنى تەرتىپ توپلىدى:

كۆلىمى كەڭ، مەزمۇنى مول، ھەر خىل يېزىقتىكى ئەسەرلەر قويۇلغان بۇ چوڭ كۇتۇپخانىدا (يازغۇچىلار سارىيى) نى يولغا قويۇش بىلەن پۈتۈن ئىلىم-پەن ئۈچۈن» ئىشلىتىلگەن كۈندىلىك مەبلەغ 12000 دىنار شاھرۇخقا يەتكەن»② بۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى پەن ساھەلىرىنىڭ ۋە خىزمەتچىلىرىنىڭ ياتاق ۋە شاھانە ئۆيلىرىنىڭ ئەسلىھەلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇش بىلەن ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئېھتىياجىنى قامدىغان ئىدى.

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ناۋايى خوراسان خاندانلىقىنىڭ مالىيىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم - پەن ئۈچۈن سەرپ قىلدى. بابۇر (1483 - 1530) ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدە ناۋايى ھېراتتا بىر كېسەلخانىنى تەسىس قىلىپ ئورۇن كېسەللەرنى داۋالىغان» دېيىلگەن. ناۋايى ئورغۇن ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىنى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانىڭ قوللىشى بىلەن بىنا قىلدى. ئۇنىڭ كۆپلىرى ھازىرقى كۈندە مائارىپ ئالتۇن دەۋرىنىڭ گۇۋاھچىلىرى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

تارىخچى كۆرسىتىپ تۇرۇپتىكى، «ھېچ كىشى ناۋايى بىنا قىلغان ئىمارەتلەردەك كۆپ ئىمارەت بىنا قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان① ناۋايىنىڭ بۇ زور تۆھپىسى ئالىيجاناپ پەزىلىتى بىلەن خوراساندا تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئىختىدارلىق ئەھلى ئەدىبلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ناۋايىنىڭ بۇ زور نەتىجىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە ساقلىنىپ كەلدى.

بۇنىڭ بىلەن خوراساندا تەبىئىي پەن جەھەتلەردە يۈكسىلىشلا ئەمەس، ئىجتىمائىي پەندىكى، تەرەققىياتنىڭ يۈكسىلىشى بۈيۈك دەۋرلەردىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىلىم - پەن گۈللەپ ياشنىغاندەك ئىلمىي مەنزىرە بارلىققا كەلگەن.

ئۆز زامانىسىدىكى ھېرات شەھىرىدە داڭقى كەتكەن، ناھايىتى ئورغۇن ھەر خىل يېزىقتىكى پەنلەرگە ئائىت ئەڭ ياخشى نادىر ئەسەر ۋە كىتابلار قويۇلغان بۇ كىتابخانا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ بىر خىل مەركىزى بولۇش تۈپەيلى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكا ھۈنەر - سەنئەت جەھەتلىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن بىلەن ئەينى زامان ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇھىم جايى بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ كۇتۇپخانا ئورگىنىدا ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇش بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان زور قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ كۇتۇپخانىدا قەدىمكى مەدەنىي مىراسلارنى يىغىش، ساقلاش، كۆچۈرۈش تۈزۈمى، كىتاب تاپشۇرۇش تۈزۈمى، سېلىشتۇرۇپ مۇندەرىجە تۈزۈش بۆلۈم تۈزۈمى، كىتاب نۇسخىلىرىغا باھا بېرىش - بېكى-

---

①② مىرزا ھەيدەر كورگاننىڭ تارىخىي رەشىدى ئەسىرىدىن

تىمش تۈزۈمى، كىتاب ساقلاش تۈزۈمى قاتارلىق كۇتۇپخانا خىزمىتىدە بىر يۈرۈش ئىلمىي سىستېما شەكىللەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھىرات شەھىرىدە قۇرۇلغان كۇتۇپخانىنى ئەينى زاماندا «كىتاب ئىشلەپچىقىرىدىغان جاي» دەپ ئاتىغان ئىدى.

بۇ كۇتۇپخانىنىڭ يېزىش بۆلۈمىدە ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئىختىدارلىق ئالىملىرى، مەشھۇر خەتتاتلار، رەسساملار كىتابلارغا ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستا كىتاب مۇقاۋاچىلىرى توپلانغان.

ئەينى دەۋردە مەخسۇس ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان ئۆلىمالارنى ئورۇنلاشتۇرغانلىقتىن ئۆز زامانىسىدا ئۇرغۇن ئالىم شائىر ئەدىپلەر، يېرىك ئەسەرلەرنى قالدۇرغان.

كۇتۇپخانىدىن خەتتاتلار ئەسەر كۆچۈرۈش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇڭا خەتتاتلىق تەرەققىي قىلغان.

«چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قولىيازما شەكىللىرىنىڭ بىر قانچە خىللىرى «خەتتە- قولىيازما ئەسەرلەرنى چىرايلىق، گۈزەل قىلىپ كۆچۈرۈشتە قوللىنىلغان.

«خەتتەنەستەئلىق» شەكلىنى مىر ئەلى تەبرىزى ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ كىشى شۇ دەۋردە ئۆتكەن خەتتاتلارنىڭ مەشھۇر ئۇستازى ۋە بۇ پەندە ئالىم ئىدى. مىر ئەلى تەبرىزى پەن - مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، خەتتاتلىق ئىلمىدە مەۋلانە جەبەنى «خەتتەنەستەئلىق» شەكلىدە ئەڭ گۈزەل، چىرايلىق يازالايدىغان ئۇستا قىلىپ يېتىشتۈردى.

«خەتتەسولوس» «خەتتەنوسوغ» «خەتتەرۇتائى» «خەتتەمۇھەققىق» شەكىللىرىنى يېزىشتا داڭ چىقارغان مەۋلانە ئابدۇللا، بۇ شەكىلدە ئۇستا بولۇپ تونۇلدى. مەۋلانە مۇللا، مەۋلانە ئابدۇللا «چاغاتاي» يېزىقىنىڭ قولىيازما شەكىللىرىدە قوللىنىدىغان بۇ خىل يېزىق خىللىرىنى پۇختا، چىرايلىق، كۆركەم يېزىشتا ھافىز بوتەئەلمۇت كاتىپ سەمەر قەندى، مىر ئابدۇللا مەۋلانە ھەزىنە مەۋلانە شەيخ. ئابدۇللا خارازمى، مەۋلانە مەھمۇت، ھەنەفى قاتارلىق خەتتات ئالىملارنى يېتىشتۈرۈلگەن.

ھىرات شەھىرىدىكى كۇتۇپخانىدا ساقلىنىدىغان قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى مەخسۇس خەتتات ئالىملىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرى، ۋە ئىسمى قەيتلىرى، ھەم لەۋھەلىرى شۇ زامانىسىدا

كۆپراق «خەتتەنەستەئلىق» «خەتتەسولوس» «خەتتەدوسەخ» نۇسخىلىرىنى قوللىنىش بىلەن يەنە باشقا نۇسقىلىرىمۇ قوللىنىپ كەلگەن ئىدى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھىرات كۇتۇبخانىدا كۆچۈرۈش تۈزۈلى بويىچە قويۇلىدىغان قەدىمكى قولىيازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى بىرنەچچە نۇسخە قىلىپ كۆرچۈرۈلگەندىن كېيىن، تۈزۈم بويىچە مەخسۇس تەكشۈرۈپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىدىكى مەۋلانە مۇللاقاتارلىق ئالىملار كۆچۈرۈلگەن نۇسخىنى ئەسلىگە سېلىشتۇرۇپ، نۇسخىغا باھا بېرىپ تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن كۇتۇبخانىغا قويۇلاتتى. خەتتات ئالىملىرى يازمىغان، ئەسلى نۇسخىغا سېلىشتۇرۇپ نۇسخىغا باھا بېرىلمىگەن كىتاب - قولىيازمىلار كۇتۇبخانىنىڭ كىتابى ھېسابلانمايتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈش لازىمكى، شۇ دەۋرلەردە قەيت خەتتاتلارغا شۇنداق ئىلمى تەلەپ قويۇلغانكى، ئۇسلۇبسىز خەتنى خەت ھېكداي بولمايدۇ» دېگەن

كۇتۇبخانىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدە مۇزەپپەر مەنسۇر ئوغلى قاتارلىقلار مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئۇلار بۇ پەندە ئۇستاز ئىدى. ھىرات كۇتۇبخانىسىدا قويۇلىدىغان قولىيازمىلارنىڭ ئىچكى - تاشقى تىتۇل مۇقاۋىلىرىنى نەفىس رەسىملەر بىلەن بېزەش، كىتاب ئەسەرلىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىنى سىزىش سەنئىتىدە ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرىنىڭ نەپىسلىكى، يارقىن رەڭگى چەھەتتىن ھۆسنىلىك، ھەشەمەتلىك، مۇقاۋىلىرى ئىنتايىن كۆركەم بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسۋىرى سەنئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەن. قەلىمىنىڭ ساپلىقى، نازۇكلىقى، رەسىم چاتىملارنىڭ ئىنتايىن مەھكەملىكى بىلەن كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزى قاماشتى. «بۇ ئۇستىلار ناۋايىنىڭ تەربىيە قىلغانلىقىدىن ئىدى»①

شۇ دەۋرلەردە رەسساملىق سەنئەت ئىجادىيەت بىلەن تۈھپە ياراتقانلاردىن شاھ مۇزەپپەر، بەھزادە، قاسىم ئەلى، مەخسۇت دەرۋىشلارنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇلار رەسىم ئىجادىيەتلىرىدە خىلمۇ - خىل سېيۇژىتلەرگە ماھىر بولۇپ بۇلارنىڭ سىزغان رەسىملىرى شاھ ئوردىسىدا ئالقىشقا سازاۋەر بولۇپلا قالماستىن خەلق ئاممىسى ئىچىدىمۇ ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. بولۇپمۇ خەلق ئاممىسى تەرەپتىن يارىتىلغان مەنزىرىلەرنى مەسچىت، مەدرىس خانىقا تام، ئۆي قورۇلۇشىنى ئىپادىلىگەن تەسۋىرى سەنئەت رەسىملىرىمۇ ئۆز زامانىسىدا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ئىدى دەپ باھالانغان. بۇ تەسۋىرى سەنئەتنىڭ قىممىتى پەقەت رەسساملارنىڭ ئۇستىلىق ۋە ماھىرلىق بىلەن گۈزەل ئىشلىگەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇلۇش سەنئىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى ھەممىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە تەسىرلىك قىلىپ يېزىشى بىلەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

---

① مىرزا ھەيدەر كوركان نىڭ «تارىخى رەشىدى» ئەسىرىدىن

شۇ دەۋرنىڭ رەسسام سەردارى دەپ ئاتالغان شاھ مۇزەپپەر ئۇغاى مەنسۇر-نىڭ، شاگىرتى دەرۋىش مۇھەممەتنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئۇ بىر دان گۈرۈچكە بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ نەيزە تاتقان سۈرىتىنى سىزغان. نەيزە ئۇچىدا بىر شىر كۆتەرگەن. بىرنىڭ بارلىق چوڭلۇقى بىر دانە گۈرۈچ بولۇپ، بۇنىڭغا شۇنچە گۈزەل نەقىشلەرنى سىزدۇرغان. بۇنىڭ بۇ رەسىم ھەممە تاماشىبىنلارنى ھەي-ران قالدۇرغان. دېمەك بۇ، رەسساملىق سەنئىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە مەشھۇر مەۋلانە مىرەك نەققاشنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئاجايىپلىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بەھزات-نىڭ شاگىرتى نەققاش ماھىرى ئىدى. ئۇ سارايى نەققاشلىرىدىن بولۇپ، پۈتۈن ئۆمرى سارايى ئوردىسىدا نەققاشلىق سەنئىتى بىلەن ئۆتكەن.

شۇ دەۋرلەردە نەققاشلىقتا يىگانە بولۇپ ئاتالغان ئۇستا بابائەلى ھاجىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

نەققاشلىق سەنئىتىدە خوراسان بويىچە شۇنداق يىگانە ئىدىكى، بىر مەجلىس (مۇھاكىمە ئورنىدا) ئۆز سەنئىتىنى نامايەن قىلىشتا ئەللىك يېرىم يومۇلاق تارتقان بۇ دائىرىلەرنى پوركا بىلەن كۆرگەندە ھېچ بىرى بىر-بىرىدىن قىل ئۇچى چوڭ-كىچىك ئەمەس بولۇپ چىققان. بۇنىڭ نەققاشلىقتىكى سەنئىتىگە ھەممە ئاپىرىن ئوقۇغان. ئۇ بۇ سەنئىتى بىلەن يۇقىرى باھالانغان.

ھىرات كۇتۇپخانىسىدا قويۇلىدىغان كىتاب - قوليازمىلارنىڭ مۇقاۋى-لىرىغا ئىچكى، بەتلىرىگە ئالتۇن ھەل بېرىدىغان ئۇستىلاردىن مەۋلانە مەھمۇت مەۋلانە جونەيد، ھىساممىدىن غەدارەكى، مەۋلانە ۋەلى مۇللايۇسۇپلار داڭلىق ئالتۇن يالىتىشنىڭ ئۇستىلىرى بولۇپ شاھانە ئەسەر ۋە مەشھۇر كىتابلارغا ئالتۇن يالاتىش-نىڭ مۇتەخەسسىسلىرى ئىدى.

كىتاب - ئەسەرلەرگە ئالتۇن يالىتىش ئىنتايىن ئازۇك ئىش بولۇپ بۇلار بۇنى يېڭىچە ئىشلىتىشتە ماھارەت كۆرسەتكەن.

بۇ پەندە مەۋلانە مەھمۇتنى تىلغا ئالمىسىمىزدا ئۇ بۇ پەندە ئۇستىكار بولۇپ تونۇلغاندىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئۈچۈن بىر دىباچە ئىشلىگەن. ئۇ دىباچىنى 7 يىل ئىشلىگەن بولۇپ شۇنداق يېڭىچە ئىشلىگەنكى، بىر ئورۇنغا 50 يوپۇرماق سانالغان نەرسىنى بىر نوخوت مىقدارى يەرگە سىغدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن بىر قانچە بىلىمنىڭ ئۇستىكارى دەپ تونۇلغان ئىدى.

بۇ دەۋردە ھىرات، خوراساندا مۇزىكىچىلىق (نەغمىچىلەر) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. بىز بۇ يەردە ھىراتتا مۇزىكا «پىرى» دەپ ئاتالغان ھافىز بەسەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ئۇ خۇش ئاۋازلىق ئاتاقلىق مۇزىكانت ھەم پىشقەدەم شائىر ئىدى.

تارىخى رەشىدىدى» كۆرسىتىشىچە، ئۇنىڭ بىر باغچىسى بولۇپ باھار پەسلىدە بۇ باغچىدا مۇزىكا بىلەن شېئىر ئوقۇلغان ئىدى. فاختەك، بۇلبۇل، تومۇچۇققا ئوخشاش قۇشلار چۆرىسىگە توپلىنىپ باش مۇرداپلىرىگە قونۇپ ئۇنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش بىلەن قوشۇلۇپ سايرار ئىدى»، دېيىلگەن. ئۇ ئۆمرىدە بىر قانچە شاگىرتلىرىنى ئۇزۇن يىللىق تەربىيىلەش ئاساسىدا ئۇستا مۇزىكانت قىلىپ يېتىشتۈرۈپ كەلگەن. مەسىلەن: ھافىزھەسەن ئەلى ئۇنىڭ داڭلىق شاگىرتى بولۇپ ئۇ چالغۇ ماھىرى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇنىڭ ئاۋازى تولىمۇ زىل، ناخشىلارنى تولۇق ئوقۇيتتى. ئۇ ناخشا ئېيتقاندا ئاۋازى تولىمۇ يېقىملىق ئىدى.

يەنە شۇ دەۋرنىڭ نامدار مۇزىكانتلىرىدىن ھافىزھاجى ھەم شائىر خوجە ئابدۇللا مەرۋايىتلار، ئاتاقلىق شائىر مۇزىكانت ھىلالى بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ قالۇندا تەڭدىشى يوق ئىدى. ئۇ قالۇننى شۇنداق ساز قىلاتتىكى ئۇ بار يەردە باشقىلارنى سازغا رىغبەتلەندۇرمەيتتى. شۇڭا ئۇ قالۇننىڭ ئالىمى، ھەممە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ باش پېشۋاسى بولۇپ، ھەممە پەزىلەتلىرى بىلەن باشقىلارنى بېسىپ چۈشەتتى. باشقا چالغۇ سازلاردا ئۇستا سەيد ئەخمەت، مەزھەرئۇدى بۇ ئىككىسى ساز چالغۇچىلارنىڭ ئىلغارلىرى ئىدى. ئامما، قول مەھەممەتمۇ سازەندە نامى بىلەن تونۇلغان.

ئۆتكۈر مۇتەپەككۈر، شائىر ئالىم، داۋايىمۇ مەشھۇر مۇزىكشۇناس، خوجە يۈسۈپ بۇرھانىدىن غۇلام مىرغازىلار مۇزىكا ئىلمىدە ئۆتكۈر مۇزىكىچى بولۇش سۈپىتى بىلەن كومپوزىتورلۇق نەزەرىيىسىدە ئەسەر يازاتتى. شۇ دەۋرلەردە چالغۇ سازلىرىدىن تەنبۇر، قالون، ساتار، راۋاپ، سۇناي، داپ، نەي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. كۆپ مىللەتلىك مەدەنىيەتنىڭ گۈلزارى بولۇپ، ئۇ يەنىلا ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مىراسلىرىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنى يېزىشتا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش رىئال ئەھمىيەتكە ۋە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇراجىئەتنامە

بېيجىڭدىكى بارلىق مىللەتپەرۋەر

ئۇيغۇر تىجارەتچىلىرىگە:

مۇشۇ ئاينىڭ 29- كۈنى مەركىزى

مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا بېيجىڭدىكى

شىنجاڭلىقلارنىڭ 3- نۆۋەتلىك «تەڭرى-

تاغ لوڭقىسى»نى تالىشىش تەنھەرىكەت

يىغىنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ مۇسابىقىگە بېيجىڭدىكى ئالىي

مەكتەپ ۋە ئىدارە ئورگانلاردىن 15 كوماندا قاتنىشىدۇ. مۇسابىقە

پۇتبول، ۋاسكېتبول، ۋالىبول، چېلىشىش، خەلقارا شاھمات قاتار-

لىق تۈرلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ يىغىننىڭ مەقسىتى مىللىتى-

مىزنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، يۇرتىمىز شىنجاڭنىڭ

تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇش. بىراق، بىز ئىقتىسادىي ئاساستا

يېتەرسىز بولغاچقا قىيىنچىلىق مەۋجۇت. شۇڭا ھەر قايسىلار-

نىڭ ياردەم قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

ھۆرمەت بىلەن:

3- نۆۋەتلىك «تەڭرىتاغ لوڭقىسى»نى

تالىشىش تەنھەرىكەت يىغىنى تەشكىللەش

ھەيئىتى.

1990- يىل 4- ئاينىڭ 18- كۈنى

18.04.1990

MÜRACAATNAME

Pekin'deki Milletperver Tüm Uygur Ticaret Erbabına ;

Bu yılın 29 Nisan günü Merkezi Milletler Enstitüsünde, Pekin'deki Doğu Türkistanlıların " 3.TANRIDAĞ KUPASI " Spor Musabakaları yapılacaktır.

Bu Musabakaya Pekin'deki tüm Yüksek Okul ve İdari Organlardan 10 takım katılacaktır. Musabakalar Futbol, Voleybol, Baskdtbol, Güreş ve evrensel Satranç dallarında yapılacaktır.

Bu Spor Musabakalarının Gayesi ; Milletimizin Medeniyet seviyesini yükselterek, Aziz Yurdumuzun (Doğu Türkistanımızın) gelişmesine katkıda bulunmaktır.

Ancak, bizler maddi yönden yeterli olmadığımızdan, bu konuda problemlerimiz mevcuttur.

Bu sebeple siz değerli Yurttaşlarımızın kıymetli yardımlarınızı bekleriz.

Hürmetlerimizle

" 3.TANRIDAĞ KUPASI "
Spor Musabakaları Organizasyon
Komitesi

تەشەببۇسنامە

پۈتۈن ساھە تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى — مۇئاسسەسەلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقى بىلەن رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت ئۇيغۇر ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە باغچىدىكى ئۆسمۈر-بالىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۈگۈنكى دۇنيا ئىلىم-پەن دۇنياسى، يېڭىلىق ۋە كەشپىياتلار دۇنياسى، پارتىيىمىز: «ئاساسىي مائارىپنى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدۈرۈپ، پۈتۈن مىللەتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرەيلى» دەپ چاقىرىق قىلدى. بالىلار ۋەتەننىڭ كەلگۈسى، مىللەتنىڭ ئۈمىدى، بالىلار ئەخلاقلىق، بىلىملىك، غايىلىك قىلىپ تەربىيىلەنسە مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسىلىدۇ، كەلگۈسى پارلاق بولىدۇ. ئەگەر بالىلار دەۋرنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق ئىختىساس ئىگىلىرىدىن قىلىپ تەربىيىلەنمىسە نادانلىقتا قالىدۇ، نامراتلىقتا قالىدۇ.

شىنجاڭنىڭ مىللىي مائارىپى گەرچە خېلى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چەت ئەللەرنىڭ ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىغا سېلىشتۇرغاندا بەكمۇ ئارقىدا قالدى. شۇڭا دۆلەت جەمئىيەتتىكى ھەر ساھەلەرنىڭ مائارىپ ۋە بالىلار ئۈچۈن مەبلەغ ۋە كۈچ چىقىرىشىنى تەشەببۇس قىلماقتا.

«غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى تەييارلىق باسقۇچىدىكى ئىككى يىل ئىچىدىلا 46 مەيدان «غۇنچە مۇكاپاتى» مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆسمۈر-بالىلار ئارىسىدا ئىلىم-پەنگە ئىنتىلىش ۋە يۈرۈش قىلىش دولقۇنىنى قوزغىۋەتتى. «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۈچ ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان ئۆسمۈر-بالىلارنى ھەر خىل مەدەنىي پائالىيەتلەرگە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرىدۇ، يېتەكلەيدۇ، تەربىيىلەيدۇ.

جەمئىيىتىمىز ئەمدىلا دۇنياغا كەلگەن بۇۋاق، ئۇ ئۆز ئالدىغا مەبلەغ توپلاپ ئىگىلىك تىكلەپ (ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇپ) ئۇنىڭدىن كىرگەن كىرىمدىن پايدىلىنىپ ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن ھەرخىل پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەمما ھازىر جەمئىيىتىمىزنىڭ ھېچقانداق ئىقتىسادىي ئاساسى يوق. شۇڭا بارلىق ئىدارە-ئورگان، زاۋۇت-كان، كارخانا، شىركەتلەرنىڭ ۋە ھەر ساھەدىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشىنى، ئۆسۈمسىز پۇل قەرز بېرىشىنى مۇراجەت قىلىمىز.

مۇسۇلمان سودا-تىجارەتچىلەرنىڭ ھۆشرە-زاكاتلىرىنى ئۆسمۈر-بالىلار ئۈچۈن جەمئىيەتكە تاپشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىمىز. پۇل ئىئانە قىلغۇچىلار ۋە قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ مۇۋاپىق پىكىر-تەلەپلىرىنى ئورۇنلايمىز.

ئەۋلادلىرىمىزنىڭ بەختى ئۈچۈن ياردەم قولىنى سۇنغان مەرىپەتسۆيەر كىشىلەرگە سەبىي بالىلار نامىدىن تەشەككۈر ئېيتىمىز.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «غۇنچە مۇكاپاتى» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى

1988 - يىلى 5 - ئاي

ئادرېس: «شىنجاڭ ئۆسمۈرلىرى» گېزىتى ئىشخانىسى (ئۈرۈمچى قۇرۇلۇش يولى 9 - نومۇر)

ھېساب ئاچقان بانكا: ئۈرۈمچى شىمالىي شىنخۇا يولى تارماق بانكا ھېسابات نومۇرى: 2 — 46

سانى 18(94) سېنتەبر 1978

مىڭ ئۆي بالىلادىسى

كۈچلۈن (ياسىنوۋ دولقۇن) جىلىدىن بېرى ئىجات قىلىپ كەلگەن شائىرلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ «تاشتىكى گۈل»، «چىغىر يوللار» ۋە «ھايات قوڭغىرىقى» ناملىق شېرى توپلاملىرى كەڭ كىتاپخانلارنىڭ سەمىمىي ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆيۈملۈك ئەسەرلىرىگە ئايلاندى. بىز بۇ ساندا شائىرنىڭ كىتاۋىغا كىرگەن ئەسەرلىرىدىن ھاۋالە قىلدۇق.

ئىسمىدە «مىڭ ئۆيگە» كىرىپ قالغىنىم،
«مىڭ ئۆيدە» بوۋامنى كورۇپ قالغىنىم،
سادىدە ۋە بېتىنىم گودەكلىكىمدە.
بۇ خىلۋەت ماكانىنى سۆيۈپ قالغىنىم.
ئېسىمدە: موتىۋەر ئاملار سوزلىگەن،
«مىڭ ئۆيدەك» قېدىمىي ئاملار سوزلىگەن.
تارىخنى كوتۇرۇپ ئىز ئوشنىسىدە،
ئەللارلى قېرىنتقان جاللار سوزلىگەن.
ئەي نەققاش قولىدىن بىزەلگەن دىيار،
سېنىڭدە نېمە خىسلەت، نېمە پەزىلەت بار؟—
دېدىم مەن ئاملاردىن كوزۇم ئالماستىن،—
ساڭا دەرت ھەمرامۇ ياكى ئىپتىخار؟!
ئەنە ئۇ ساز چېلىپ، كۆي كۆيلىگەن قىز،
قارالغۇ زۇلمەتتە چاقنىغان ئۇلتۇز—
مىسالى جىملىقتا سادىق ئۇراتتى.
ئۇ كۆيلەر، بىراقتا ئاڭلانماتتى سوز.
كوزىدا مۇ ئېلىپ ئۆرگەن ئۇ جۇگان.
كوزىنى ئۈزمەستىن قارارمەن ئامان.
بەزمىنى قىزىتىپ يەنە بىر ئامدا
كەيپىنى سۈرەتتى نەكەبىزۇر خاقان.
ئالدىمدا نامايان بولدى مەرمەر تاش،
مەرمەر تاش ئۈستىگە گۈل چېكەر نەققاش.
ئۈزىنى بېسىپتۇ ئازۇك ئۇلچىلەر،
بىلمىدىم، تەرىمكېن ئۇ ياكى كوز ياش.
مەن ئۇڭا ئىر چوكۇپ، قىلغاندەك تاۋاپ،
ئۇزاق—ئۇزاققىچە قالغاندىم قاراپ.
— مەلسۇپەن قاي دەۋىر، قايسى خەلققە؟—
دېدىم مەن تەلمۈرۈپ، كۈتۈپ بىر جاۋاپ.
شۇ چاغدا موجىزە ئېچىلدى بىردىن،
ئوتمۇشكە سېخى ئۇر چېچىلدى بىردىن.
جانلىنىپ، سوزىنى باشلىدى نەققاش.
ئادىكى ئۇگۈللەر يېشىلدى بىردىن:
«ئەي ئوغلان، ئۇيغۇر دەپ قېدىم ئېتىم بار،
سوزلەشكە ئەرزىيدۇ: كوپ ھېكمىتىم بار.
قېنىمدىن ئورەلگەن پۇشتۇم سەن ئوزەڭ،
ۋاپادار پەرزەنتكە ھەم ھىممىتىم بار.
قوش دەريا ئىتتىكىن ئۆرغان گوزەل يەر،
پامىردىن، تىيانشان، ئالتايغا قەدەر.
مىڭ يىلدىن ماكانىم بوپ كەلگىنى راس،
ئۆتۈڭنى سوريماق بولساڭ سەن ئەگەر.
شۇ ۋەتەن بىرلەرلى ئۇغۇپ ئوستەردى،
جەڭلەردە يېڭىلمەس غەيرەت—كۈچ بەردى.
ئۇيۇش،دەپ، ئۇيغۇر دەپ ئات قويدى بىرگە،
داڭقىمنى پۈر قىلىپ كوككە كوتەردى.
شان بولۇپ بەرمىگەن بىزگە باشقىلار،
ئاسماندىن ياغمىغان ئالتۇن چاشقىلار.
ۋەتەنگە ئام بەردۇق ئۇيغۇرىيە، دەپ،
ئىشەندۇق ئەقىدە ۋە قۇياشقىلا.
بىر چىمدىم يەر ئۈچۈن بولۇپ بىر قالقان،
باسقۇنچى ياۋلارلى ئەيلىدۇق تالقان،
يەر تىلەش ئەزەلدىن يات بۇ ئەۋلاتقا،
شۇ خىسلەت بوۋامدىن مىراس بوپ قالغان.
بىر ئېدۇق زىپەكنى بەرگەن جاھانغا،
«زىپەك يول» ئاچقان ھەم مەشرىق ئامانغا.
چۈشەن: شان-شوھرەتنىڭ «ئېگىسى» كوپتۇر،
شېرىكلەر كوپەيدى بۇ شەرەپ-شانغا.
بۇ ئەلدە ھەر تاشنىڭ ئۆز تارىخى بار،
بۇ ئەلدە ھەر تاغنىڭ جەڭ ۋارىغى بار.

كىملىكنىڭ سورىما ئەجنە بىلەردىن،
ئۆتۈڭنىڭ يەتكىدەك ئوز ساۋىغى بار.
بۇ ئەلدە ئېچىلغان لالە ئاق ئېدى،
بۇ شۇلداق خىسلەتلىك بىر توپراق ئېدى.
جەڭلەردە قان رەڭگى كورچتى گۈللەرگە،
شۇ گۈللەر جاللاردىن ئىرىرراق ئېدى.
ئۇلۇتۇپ ئالەمنى، ئوغلۇم سەن، بىردەم،
مېنىڭ ھېكايەمگە بولساڭدىڭ ھەمدەم.
ئېچىلاتتى بۇلدا سېھرىلىق دۇنيا—
ئەسىر قىپ بىردىنلا شاتلىق بىلەن غەم.
شاتلىقنىڭ—ئەسلىگىنىڭ ئۇلۇغۇزارلىقى،
مەڭگۈلۈك كەشىپ ئەتكەن—ئىجادكارلىقى.
غەملىرىڭ—ئالدامچى ئەلەي ئارقىدىن
ئېنىگەن بەختىڭنىڭ بىقارارلىقى.
شاتلىقنىڭ—تارىختا قولۇڭ بار سېنىڭ،
بۇ ئەلدە زىنتلماس ھۆلۈڭ بار سېنىڭ،
ئادىشىپ، ئەمترەپ قالسامۇ ئۇلدە،
مەنزىلگە ئېپ بارار يولۇڭ بار سېنىڭ.
غەملىرىڭ—ئۇزاقنى كورمەس كوزلىرىڭ،
قىتئەلەر باغرىغا يەتمەس سوزلىرىڭ.

ھودۇقۇپ، ئەمترەپ قالدىم مەن شۇ چاغ،
ئالدىمدا ياندىغاندەك بولدى ئۇر چىراق.
«مىڭ ئۆيىنى» بىر جىددى سوكۈنات باستى،
تارىخ ئوز پەرزەنتىدىن قىلغاندا سوراق،
يېتىنىپ سوزلەشكە بارماتتى تىلىم،
جىمجىتلىق قەھرىدىن باغرىم مىڭ تىلىم.
يەنە ئۇن ئاڭلاندى مىسلى يازغاندەك.
— ئاڭلا، ئەي پەرزەندىم، ئاڭلا، قېرىنداش،
قەلبىڭنىڭ ئەينىگى كوزلەردىكى ياش.
بولدى، قوي، ئورتەنمە، قۇلاق سال ئەندى،
بۇۋىلار ھوكمىگە، دەتتى شۇ نەققاش.
— جىڭ سەييات ئەمەستۇر يېرىم يول باسقان،
مەرت ئوزچى ئەمەستۇر تاغلاردىن قاچقان.
كۆرەشسىز سەۋرىنىڭ ھەمرايى قۇللۇق،
كۆرەشقۇ بەختىكە كەڭ قۇچاق ئاچقان.
ۋاپاسىز مۇھەببەت— زىتىم مۇھەببەت،
زىتىم مۇھەببەتنىڭ ئوزىدۇر چوڭ دەرت.
سەن سويۈپ، ئۇ سېنى سويمىسە ئەگەر،
ساختا كۈلكىسىدىن كۈتمە ھېچ شەپقەت.
سويسەڭ، چىن ئاشىق بوپ سوي بۇ دىيارنى،
جا ئاشىق مىسالى ئالدىما يارنى.
بىل، ئىشىق سەۋداسى قىلىچىن قايرىپ،
ئوتىدا ئورتەيدۇ ئولۇمنى—دارنى.
قاچمساڭ يېرىم بەخت، يېرىم ھەسرەتتىن،
يە يېرىم غەزەپتىن، يېرىم نەپرەتتىن،
ئەلىيىڭ، كوڭلۇڭمۇ بولمايدۇ پۈتۈن،

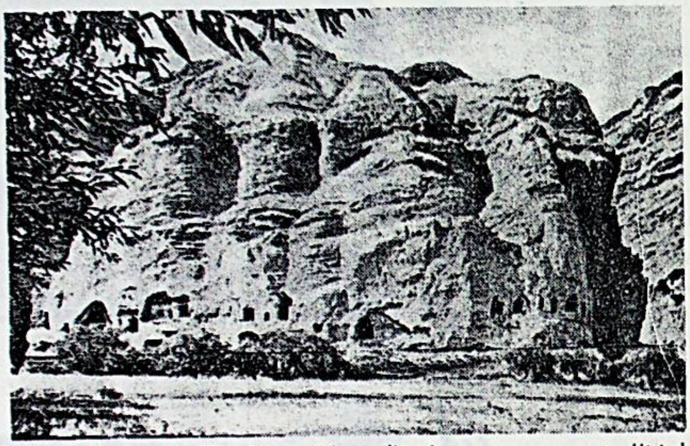

* * *

سۈرەتتە: كۈچاردىكى «مىڭ ئۆيلەر»دىن بىر كۆرۈنۈش.

* * *

شۇ سەۋەپ ئوز ئۆتتا ياتسىراپ، ئالىپ،
سولاشقان گۈل كەبى غەمكىن ئۇزلىرىڭ.
ياتلار بۇلاپ-تالاپ شان-شوھرىتىڭنى،
قانچە رەت ئوچەرمەك بولدى ئېتىڭنى.
كوز تىكىپ سەددىچىن يوچۇقلىرىدىن،
ئاتتى ئوق چېنىشىپ زور قامىتىڭنى.
ئۇيۇلدى كوزلىرىم، ئۆلۈندى چاشلار،
قىزلارنىڭ ئۆزىدە قېپ قالدى ياشلار.
غەيرى مۇزىيلاردا سېنىڭ ئەۋزادىڭ
پارچە—پارچە بولدى تاران—تاراجدا.
ئوتتۇم قانچە دەۋىر بورانلىرىدىن،
قانچە سېھرگەرلىك داۋانلىرىدىن.
قولۇمنى كەسسىمۇ، قەلبىمنى ئامان
ساقلىدىم چەتلەرنىڭ قاراملىرىدىن.
ئالتۇن ئەقشىلەرلى ئالغان جاناپ،
ئالتۇن بوسۇغىنى يالغان جاناپ.
بىرىدۇ، دەتتىم مەن كەلگەندە بىر كۈن،
داۋاگەر ئەۋلادىم ئالدىدا جاۋاپ.
پارلاق ئىستىقبالنى سويەتتىم، ئوغلۇم،
شۇ ئۈمۈت بولمىسا ئولەتتىم، ئوغلۇم.
بىۋاپا زىللارلى ساناپ، موكچىيىپ،
ئەنە كۈلكەم بىلەن كۈلەتتىم، ئوغلۇم.
بىردىن پەيدا بولدىڭ بۇ خاۋەت جايدا،
چوچۇپ ئۈرسەلغۇ، قان يوق چىرايدا.
كىملەر كىشەللىگەن جاسارىتىڭنى،
ئانادىن يالداما قىلىچىڭ قايدا؟
كىملەر كىيگۈزۈشتى بۇ كوك چاپاننى،
كىملەر قولتۇغۇڭغا سالدى چاياننى؟!
تارىمنىڭ بويىدىن تەرگەن گۈل قېنى،
كىملەر ماراپ زورەر سېنىڭ سايەڭنى؟!.
كىملەر يېتىلتىپ نادان ئېشەككە،
بۇلچە ئۇكتىشىپ قويدى يېتەككە.
قېنى ۋاپادارىڭ، قېنى دوستلىرىڭ،
نە ئۈچۈن ئۆتۈڭنى كېزسەن يەككە؟!»

ۋە خالاس بولمايسەن شۇم پالاكەتتىن.
گورروگە تۇيۇلغان ئەركىنلىك، شاتلىق،
ياكى غايىپتىنلا كەلگەن ئازاتلىق
نەجرىگە پەرۋاز قىپ ئۇچماقچىمۇ سەن؟
بۇ پەرۋاز ھېچ قاچان بولماس قاناتلىق.
تارىخنىڭ بويىنۇڭغا ئاسمايدۇ تۇمار،
ھەر ئەلنىڭ، ھەر كىمنىڭ ئوز تارىخى بار.
ئۆز ئورسەڭ ئوتمۇشنىڭ ساۋاقلىرىدىن
يۈكۈنۈڭ، نەتەڭمۇ تاپمايدۇ قارار.»
نەيپكار گودەكتەك توكۇپ يېشمەنى
تۇردۇم مەن ئەۋزادىقا ئېگىپ بېشىمنى.
شۇ سوزلەر ئېسىمگە سالدى ئۇشتۇمتۇت
نوزەمنىڭ كىملىكى ۋە كەچمىشىمنى.
ئوتتى زىل، قانچە نون زىللار ئوتتۇشتى،
شۇ سوزلەر ئالدىمغا دۇرلار توكۇشتى.
«مىڭ ئۆيلەر»، مىڭ زىللار سوراقچىلىرى
مىسالى مېنىڭدىن جاۋاپ كۈتۈشتى.
نوزەمنىڭ ئېلىمدە جاۋاپ تاپالماي،
دىلدىكى سوزۇمنى كۆيگە قاتالماي،
ئېنىگەن تەلەينى ئىزدىدىم—كەتتىم،
بۇ خەستە كوڭلۇمنى بەزلەپ، ياپالماي.
دوستۇمنىڭ بەختىگە بۈگۈن شېرىكمەن،
دوستۇمنىڭ مېھرىدىن بەھىر ئېپ، تىرىكمەن.
دەۋرىمنىڭ زىكىنى ئارتقىن، قېرىنداش،
مۇكچەيگەن قەددىمنى رۇسلىدىم—تىكمەن.
ئاۋازىم جاراڭلىق، قىتئەلەر ئاڭلار،
ئەۋزادىم قىسمىتى ئۇندا جاراڭلار.
قۇلاق سال، كۆيۈمدە مۇجەسسەم تارىخ،
«مىڭ ئۆيلەر» ئۈستىدە ئاتقۇسى تاڭلار.
بۇ—ئۈمۈت ئاخشىسى، ئىلتىجا ئەمەس،
ئۇ ئەتۇر قۇيۇندا ئوچمەس، كومۇلمەس.
«مىڭ ئۆينىڭ» ساداسى بوغۇلماس ئەسلا،
«مىڭ ئۆينى» ياراتقان خەلق ھېچ ئولمەس.

ئەھەر ھەيىتى

تەھرىراتنىڭ ئادرېسى: 480091، ئالمۇئاتا شەھىرى، لېرمونتوۋ كوچىسى، 88. تېلېفونلار: 62-43-85، 82-60-62. گېزىت-ژورنال نەشرىياتىدا نەشر قىلىندى. ئىندېكس 72377

(دەرسلىكتىن باشقا ئىشلىگەن قوشۇمچە بېرىلمىسۇن) 87 . 9 . 6

(1) سالامەتلىك يولى .

ھەرمە تىللىقنىڭ ئەركىن ئەمەس . قانداقلا ئىشلىرىنى تىلىدى سالامەتلىك .
خىزمەتلىرى ئۇ تۈزۈلۈشى ئىشلىتىلىدۇ .
بىزدىكى ئىشلار سورسالىرى ئاللاھنىڭ شۇغۇللىرى ياماغا ئەمەس ئىشلىتىش
كىيىندىن بىر ھۆسنىگە كەلسەك ئۆزىمىزنىڭ بىرى سالىقەمگە تايىنىپ .
ھال ئىشلار سوراش ھەممە ئۇنىڭ ئاستىدىكى ياخشى .
نىيەتلىك ئۇنىڭ ئىشلاردىن ھال ئىشلار سوراش نىيە بولساقمۇ
يەزى سەۋەب يەردىكى يىلدىن خەتا يازالىدۇق . چۈنكى ھەممە ئىشلار .
ئىشلىتىش ئۇنىڭ ئىشلاردا ياخشى خۇۋەرلەرنىڭ ئىچىدىن تۇردۇق
بىسلىنىپ يازغان بىرنەچچە ماقالىسى تۈزۈلۈشى مۇنبىر بولدۇق
ھايا جايلاندۇق ، روھلاندۇق .
ئۈگىنەم دادىلىرىمىز ئەڭ تۇغۇلۇق شۇ ھەم خۇۋەر ئاتىرقالىدى .
بىزنى ناھايىتى قايغۇ شىددەت قويغان ئىدى . چۈنكى بىز ئۇنىڭ ئىشلىرى
ئىچىدىكى قايغۇسى خۇشاللىقنى يالاندۇرۇپ .
بۇ جاسارەتلىك ئۇنىڭ ئىشلىرى ئەڭ تۇغۇلۇق بىر خىل ئىشلار
كەلتۈرگەن . بۇ ئاستا ئەڭ ئىشلىرى يىقىنقى زامانلاردىكى
قىياسى ھەممە سۆزلىرى بارىكەن . بۇ ئىشلار ئاستا
بىزگە روشەن مۇنبىر بولالمىساقمۇ . كۆرۈشكە نېسىپ بولغان
ئىشلىرىدىن ئىچىدە ناھايىتى خۇشال بولدۇق .

ئىقتىسادىي ساھەلەرنىڭ ئاساسلىق . ھەممە ھالدا ئومۇمەن ئېھتىياج
مىللىي ئىجتىمائىي ئاساسىدا ئورۇنلانغان ئىچكى ئىگىلىرىنى ئىگىلىگەن
تاللىدۇ . ئومۇمىيسىنىڭ ئومۇمىي قوشۇلىدۇ .
شۇڭا ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ساھەلەرنى ئىگىلىگەن
ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرى ، ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش تەكشۈرۈلسە
كۆپ ئىشلەپچىقىرىش بولغان بولىدىغان .
شۇڭا ئومۇمىي ساھەلەر قانداقلىقى ئىقتىسادىي ئىشلار . ئېنىقلىنىدۇ
ئىقتىسادىي شەكلى بولىدىغان ، ئىشلارنى ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش
قىلىنىشى ئۈچۈن ، ئىشلارنى ساھەلەرنى ئىگىلى -
مەنپەئەتى ئىقتىسادىي ئىشلارنى ئىشلەپچىقىرىش بولۇشىغا ئاساسلا
تەكشۈرۈش ئىشلەنگەن ئۇچۇر بولىدۇ .
ھەممە بۇ ئىشلارغا ھەر بىرىنىڭ دىققىتى ئىشلارنى قوزغىتىپ
ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن تەكشۈرۈلسە ئاساسى بولىدىغان ئىشلارنىڭ
ھەممىسى ئىشلىتىش مۇمكىنچىلىك بولىدۇ .
1- بازار ئىگىلىرىنى ئوقۇتۇش ئارقىلىق ئىشلىتىش بولۇپ ، ھەممە
ھەر قايسى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئاساسلىق يولغا قويۇش
ئىقتىسادىي ئىشلار بولسا ، بۇ ھەممە ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش .
ھەممە ئىقتىسادىي ئىگىلىك ، ئىشلەپچىقىرىش ماھالالار
ئىشلەپچىقىرىش . ئىشلەپچىقىرىش بولغان ئىقتىسادلار . بولۇپ
ھەممىسى ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ، ئىشلار دۇنيادىكى ھەممە
ئىقتىسادىي . ئاساسلىق ھەرىكەتلەر بىلەن بولىدۇ .

چەتئەل ۋە دىيارىمىزنىڭ بەزى جايلىرىدىكى تەخرىبچى مىللەتچى ئىختىلالچىلارنىڭ
دەسسىسىدە ئاتالمىش بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى قوزغالدى، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ۋە تەۋەدىكى
يۈز بەرگەن ئىش-ھادىسىلەر ۋە چوقۇم ياخشى كۆرگىلى بولمايدىغان، ئاتالمىش
قىلغانلار ھەم جۇڭگودىن ئايرىلىش ئۈچۈن دەۋاسىغا چاقىرىقلارنى قىلىپ
تېپىپ چىققان. بولۇپمۇ ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئاتالمىش ھايات قالغانلار.
85-يىللاردا مەملىكىتىمىزدە بولغان ئوقۇغۇچىلار ئاتالمىش ئىچكى ئۆلكىلەردىكى
ۋە تەۋەدىكى شىنجاڭ ئوقۇغۇچىلىرى قوزغىلىدى. ئالاقىدار ئىچكى ئۆلكىلەردىكى
تەلەپلىرى كۆرسەتكەن بىر قىسىم ھەرىكەتلەر قاتناشقان يالغان شوئارلار بىلەن
بولغان ۋە قوزغالغان ئىشلار ۋە تەۋەدىكى شىنجاڭلىقلار ئىچىدە
قوزغاتقانلار بولغان نەرسىلەر زور ياغلىق شوئارلار بىلەن.
مەملىكىتىمىزدە قوزغىلىشقان ئاتالمىش شىنجاڭلىقلارنىڭ ياخشى
نەتىجىلىرى، مۇھىم ۋە تەرەققىي قىلىش تەلەپلىرىگە تەسىر يەتكۈزۈلسە.
مەسىلەن، بىزنىڭ ئاتالمىش دۇنيا بىلەن تەشكىلاتلار بىلەن
تەشكىللىگەن ئاتالمىش ئىسلام تەشكىلاتلىرىغا كۆرسىتىپ بەرمەكتە. مەسىلەن
بىر قانچە ئاتالمىش ئىسلامىي قارىشى. مۇھىم ئىچىدە ئاتالمىش زور
بولغان شەكىللەردە. ھەم ئالدىنقى مەقسەت بولدى.
2- ھازىر ھۆكۈمەت ئالدىدا تۇرغان ۋە تەۋەدىكى شىنجاڭلىقلارنىڭ تەلىپى
سودا قىلىش يولى قويۇلدى. بىز ھۆكۈمەت ئىچىدىكى شىنجاڭلىقلار يول تېپىپ بېرىشى
ۋە تەۋەدىكى ئاتالمىش ئىشلار ئۈچۈن يادرولۇق تەسىر
كۆرسىتىشى كېرەك. لېكىن بۇ يول قويۇلغان ئىشلاردا كۆرۈنمەسلىكى نېمە؟
بۇ قىلىنغانلار سودىنىڭ تەرەققىياتى. تەرەققىياتنى يادرولۇق باشقۇرۇش
ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئالاھىدە لازىم.

سىزنىڭ كۆز قارىشىڭىزچە، ھۆكۈمەتنىڭ بۇ يولنى قوللىغۇسى بىزلەرگە.
بەرگەن تەكلىپلىرى بولالامسىتىن. ئوتتۇرىدا ئىشلىرىمىزنى ھەل قىلىش
ئۈچۈن ئاتلانغاندا بىرلىكتە بىر پارچە؟ چۈنكى
ھەم بۇ سودىنىڭ خەنزۇلارغا ھېچ بىر زىيىنى يوق، چۈنكى ئۇلار
بۇ ئەلنىڭ بىرلىكتىكى ماللىرىنى سېتىپ ھەل قىلىدۇ.
بۇ مەملىكەتتە ئىشلەپچىقارغان ئاشلىق، پاختا، تاماكا، يار-يۆل
يا خىل... قا ئوخشاش نەرسىلەرنى بۇيۇملارغا. بۇنچە ماللىرىنى سېتىپ
ھەل قىلغان. شۇ دەرىجىدە تارتىشۋالغان، كە مەبلەغ سادىر ئۆز
قولىدا ئىشلىمىز. ھەم بۇ يەردە بىز ماللارنى قايتا سېتىلىدىكى
ئىشلىگەنلىكىمىزچە شەخسى سادىر ... تەنزىلىق سىلىشۋالىدۇ.
ھۆكۈمەتنىڭ تۇتقان مەقسىتى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى سودىسىغا
ھەل قىلىش ئوتتۇرا مىللەتلەر ئارىسىدا ئىشلىمىزنىڭ يول تېخى ... ئاساسەن قىلىش
بەزى سودىگەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەرنى سودىسىغا ئۇلىمۇ.
ئوتتۇرا مىللەتلەر بىرلىككە ... بولغان ئىشنى ھەرىكەتكە بولىدۇ.
ھەتتا ھۆكۈمەتنى ... قايمۇقتۇرۇۋالىدۇ.
ھۆكۈمەتنىڭ مەقسىتى ... بىلەن ئۆز مەنپەئەتىنى بۇزغۇنچىلىق.
سىزچە ئاتقۇلۇق ... ئوتتۇرا ئاسىيادىكىلەرنىڭ ئىشەنمىز، ئۈچۈن ...
يولى ئۈچۈن ... ئوتتۇرا ئاسىيا بىر يەرگە ... ئوتتۇرا
ئۈچۈن مىللەتنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىمىز. لېكىن بەزى سودىگەرلەر تالا
... مەملىكەتكە زىيان بولۇپ كەتتى. ھۆكۈمەت ... .

خەلققا بېرىپ بولۇپ يېتىشتى ... دېگەندەك يەنە ھۆكۈمەتنىڭ ،
تۈگەپ سۆزلىرىنى قىلغان . بۇ سۆزلەرنى ... مەملىكىتىمىزنىڭ .
يېڭى تۈزۈلۈشىنى كۆرۈۋاتقانلىقى . خەلقىمىزنىڭ ئۆز قانداق قېرىنداشلىرىنىڭ .
يېڭى ئىزلارنى تارتىۋاتقانلىقىنى بىلەمدۇ ياكى بىلىشنى خالامدۇ ؟
ئۇلارنىڭ ھەر جايىدا ھەقسىزلىقلارنى قىلىۋاتقانلىقىنى . مەملىكىتىمىزدىكى
خەلقىمىزنىڭ ھەقلىق بولغان ، ھوقۇق تەلەپ قىلىشلار ، ھوقۇقلارنى .
بىخەتەر كۈندۈزلەپ ھەتتا سوت سىستېمىلارنى . تەربىيەلىدىم دە .
تۈگىلىدۇ . ھازىرقىلاردا . ماشىنا . ھۆكۈمەت ئېيىدۇ پىلانلاردا .
تۈرمىدە قانۇنسىز بولۇپ يېتىلىۋاتقانلىقىنى بىلەمدۇ .
چەت ئەلدە قېتىملاردا قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قالدۇرۇلغان تۈرمىلەردە
يېتىشقا ھەقلىق ھەم قېرىنداشلىرىمىزنى ئۇلار بىلەمدۇ .
ھەتتا . شىنجاڭدا ھەتتا جەلپ قىلىنغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ مالىسىز
تەلەپلىرى قالغان قول سوزۇپ تەكلىپ قىلىشلىرىنى . بىزنىڭ ھەم .
ياشاپ بالىلىرىنىڭ تەلمۈرۈپ تۇرغان كۆزلىرىنى كۆرەمدۇ .
بۇ يەردە سۆزلەرنى قانداق قىلىپ ئەقىل تەلەپ دېگەندەك بولسۇن .
ئۇلار شەھەرلەردە مەنپەئەتى ئۈچۈن . قەدىر ماللارنى مەنپەئەت
ئۆتۈنگەن .
بۇ يەردە تىجارەت قىلىدىغان ھۆكۈمەت ھەر زامان قانداق قارشىلىق قىلدى .
ھەم ياردەم بولدى .
چۈنكى بۇلار ھۆكۈمەتكە ئۆتۈپ تىلەكلىرىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ قالدۇرىدۇ ،
قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىدارە خالىسا چۈشەنچىسىنى ئۆتۈپ .

جەمئىيەتتىكى ئۇرۇش مەيدانىدىن بىلىمىز.

3- ھۆكۈمەتنىڭ جەلپ قىلىشىغا ئېرىشكەن بىرى تىجارەتچىلەر بولۇپ.
قانۇنسىز يا باشقا يوللار بىلەن ئاتالمىش ئاتاق ئالغانلار بولۇپ، بولار
ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنىي ھىمايىسىگە ئېرىشكەچكە جەمئىيەتتە ئېلىپ-ساتقان يەنى قانۇن
ئاستىدا باشقىلارنىڭ ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىدۇ، ھەتتا ئۇلار
ئېيتقاندەك ھەممىنى قىلالايدۇ. جەمئىيەتتە بولارنىڭ
قانۇنسىزلىقى ئاشكارىلانسا، ئەمما بولار
ھېچقاچان جازالانمايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئاتالمىش
ئىقتىدارلىق ... يا ئاشۇ ... دېگەندەك قانۇن
ئاستىدا ھىمايە قىلىنىپ قالغان ھەممىسى.
بۇ ھۆكۈمەت بۇ ئىشلارنى ... ئاتالمىش
ئىقتىدارلىق جەمئىيەتتىكى ئادەملەر تاپقان ئىشلار
قانۇنسىز بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى جەمئىيەتتە
ئاشكارىلانمىدى. ئاتالمىش قانۇنسىز بولغانلىقى ئۈچۈن
ئۇلار ھەممىسى جازالاندى. ... بەلگىلەنگەن
ھەممە زىيالىي ئوقۇغۇچىلار پارتىيە ھوقۇق ئالدىدا
بويسۇنمىدى، ئۇلار ... ئاشكارىلاندى بولۇپ
كوممۇنىست پارتىيە ... ئاشكارا قانۇنسىز بولغانلىقى
جازالاندى.

ھەممە ئىشلار ... بولۇپ ... بالىلار
... ئۇلار ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۆز ... تىنچ ئۆزى ئالغان

بالىلىرىغا ئانىسى بىر موللا دىگەنلەرنى ھەمىشە سېتىشىدۇ؟
بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار مەسچىتلەرگە ئىشتىراك قىلىشلىرىنى ئۆگىتىدۇ

٤ - مەملىكەت زىيارەت قىلىش ئىگىلىرى ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرۇشى
ئۇچۇرلىرى، جۇڭگو تىلىنى. تەرجىمانلار تەرىپىدىن قالغان
مەۋجۇت. بۇلاردىن ئىگىلىگەن مەملىكەتلەرنىڭ ھەقىقىي كۆرۈپ،
ئوچۇق سۆزلىگەنلەر. ئۆز ئىشلىرىنى داۋاملىق تونۇشتۇرۇشنى ئېيتتى.
ھەممە ھۆكۈمەت ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىدىن قولدا ئىشلەپ ھەم بولار
ئاھالىسى تونۇشتۇرۇپ كېتىپ بولالماي قالغىنى بولسۇن مەملىكەت
يامانلىقنى بولۇپ قاپتۇ. تېخى شۇ كىشىلەر قىلمىشلىرىنى ئۆزلىرى ئېيتىدۇ.
دېگەن. خەلقنىڭ ۋەتەن ئۆز ئىچىدىكى قوشۇلۇشنى ئارزۇ-
ئۈمىد ئىشلىرى قىلىپ. بۇلارغا ئېلىپ دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ
كۆڭلىگە ئېلىپ ھەم. خەلقنىڭ ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ بېرىدىغان.
يامان رول ئوينايدۇ.

٥ - جەمئىيەتتە ھۆكۈمەت تۈزۈمىدە تونۇشلۇق كۆپ بولىدۇ.
ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈمىنى چىقارماق. قانۇن. داۋاملىق ئىشلىرى
ۋە ھاكىمىيەتنىڭ ئىشلىرى بىلەن تونۇشتۇرۇپ كۆرسىتىشكە تۈرتكە بولىدۇ.
ھەممىسى پايدىلىق بولالايدۇ مىللەت تونۇشتۇرۇش ئىشلىرى ھەققىدە
دۇنيادا. "تىلى ئىشلىتىش زۆرۈر. دىلى ئىشلىرىمىز ھەممىسىگە"
دېگەن نامى بار. تۈرلۈك قۇرۇلمە ئىشلىتىشكە ئوخشاش ھاسىل
ئىستىقبالىمىز بولىدۇ. ھەر خىل ھەل قىلىش مەسىلىسى ئىسمى قانۇنلار.
قوللىنىشنى ياخشىلايدۇ. جىددىيلىك زۆرۈر تونۇشتۇرۇش، جىددىيلىك
تەكلىپ. كادىرلار زىيادە. تونۇشتۇرۇش سالاھىيىتى ياخشىلايدۇ.

ئۇلارغا ئاھايىتەن دىققەت قىلىپ جەمئىيەتتە تۇرۇشلىرىنى .
ئۆتۈنۈپ قالىمىز . ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقىدە قايسى . قانداق
تاكتىكا قوللىنىش لازىم ھەممىلىرى بىرىدەك بولۇپ بىر سىياسەت
بەلگىلەپ شۇ بەلگىلىمە بويىچە ئالاقە قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز .
ھەم ئۇلار بىلەن ئارىمىزدا بولغان ئىشلىرىمىز ئۆز ئورنىدا بولسۇن
ھەم ئۇلارغا تۇتۇشتىكى ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشنى لازىم
تاپىشى ئىقتىسادقا قايسى تۈردە . قانداق مەسىلىلەر ئۈچۈن
ئۇلار بىلەن بىرگە بولۇشقا توغرا كېلىدۇ خۇلاسە قىلىپ بولدى
بوتارتىشلار ئاخىرىدا ئۆلۈم ھەققانىي ئاھايىتى ياخشى بولدى
چۈنكى بۇ مەسىلە شۇنداق ياخشى ئىشتۇر تەنقىد . ئاخىرقى .
ئىقتىسادقا نەزىرىدە ئۇيغۇر قەدىرىنى دەڭدى .
بارچە مەسىلە موھىم دەپ بىلگەن مەسىلىلەر ئۈچۈن ئۇلار بىلەن
ئالاقىدە بولۇشتىن قاتتىق ئۇلاردىن ئىلگىرىكى تۈرمە ئۇلارنىڭ
ئىش ھەققە ئېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ تەشتىق قىلماق لازىم .
ھۆكۈمەت تەسلىمىن چىقىشىغا ... قەدەمدە ئىشلىگەن ئىشنى
كۆچلۈك بىر تەشكىلى . سىياسىي . تەشكىلاتىي بار دەپ قاراش
سىرتقا قارىيتتى . بۇ كۆز قاراشنى ئۇلارغا تەشكىلاتچىلىق .
ھەم سىرتقا قىلىپ كۆرسەتكۈچ لازىم . ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن
ساقلاشقا تەشەببۇس بىرىش ئاھايىتى موھىم -
بۇلارغا ياردەم قىلىش ھەممىلىرى بىلەن ئالاقىدە مەسىلىلەرنى قوغداپ تۇرۇشقا
سەۋەبكار ھەم ئۈچۈن تۇتقان يول ئۈچۈن بىر يەرگە كەلگەن -

ئىشلىرىمىزنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئىنكاسى ، يوقىنى ھەم كۆڭۈللۈك بىر مۇۋەسسە كەلگەن
تەشكىللەتلىرىمىز بار ، ئۇ يار ئۈزۈرۈشتۇق . ھەم شۇنداق بولۇشىنى -
ئۈمىد قىلغان ئىدۇق . تاپشۇرۇق تەكەببۇر مىللىي ئىشلىرىمىزنى ئىنچىكە
ھەق تالاشسا بىلەن . كۆپ سۆزلىسەك ئۇزۇن بولۇپ كېتىدۇ ھەق ئالدىدا
بىز تاشقىرىدا تۇرۇپ تۈزۈلگەن ئىشلارغا قولدىن كەلگەن ياردەمنى بېرىدۇ دېگەن
خىيال بىلەن قاتناشقان . بەلكى بۇ كۆزقاراشلار تولۇق ئەمەس ،
مەملىكىتىمىزدە ھۆكۈمەت خەلقىمىز ئىسلاھاتى ھەققىدە يېزىلغان بىر نەچچە مىڭلىغان
يازما ئەسەرلەردە بايان قىلىنغانلىقى بىلەن تونۇشۇپ بىلىشلىرىڭىزنى ساقلاپ قىلىشتا بىزنى
تاھايىتى تونۇپ بىلىشلىرى . بىز شۇلارنى بىر مەنبە سۈپىتىدە ئىشلىتىشىمىز
ئۈچۈن تاپشۇرۇپ بولۇشلىرىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز
ھەممە قىلىشقا بولىدىغان ھەم توغرا يولدا ئىشلىرىمىزنى ئىشلەشكە تەييار .
ئىشلىرىمىز ئۈچۈن بۇ يەردىكى بىز ئىشلىرىمىز بارىدا توختالماي
ھەمكارلىق بىلەن ئىشلەيمىز يۇرتىمىزدىكى ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارماقلىرى
خىزمەتچىلىرى بىلەن قانداق قىلىپ ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلىرىمىزنى
قوللاپ ۋە قوغداپ ماڭالىشى ئۈچۈن بىلىش ئۈچۈن ئاۋۇ يەردە تاپشۇرۇپ
بۇ ئىشلارغا بىز ئەمەلىي قولداش بېرىپ ھەممىمىز ئىشىنىمىز ئامانلىقلار
ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ ھۆكۈمەتنىڭ داۋاملىق قوللىشى
بولىدىغانلىقىغا كەسكىن ئىشەنچىمىز بار . يەردىكى ئىشلىرىمىز ئىلگىرى
بولىدۇ . تۆت تۈرلۈك تۈزۈم بويىچە تۈزۈلگەن ئىدارە باشقارمىلىرى
يالغۇز ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەمەس . ھۆكۈمەت مەنپەئەتى بىلەن
بارلىققا كېلىدۇ . بۇنداق ئىشلارغا ئاھايىتى ھوشيار تۇرۇش
ئىشلىرىمىزنىڭ يېگانە چارىسى . تەرەققىيات ئىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز

uyghurkitap.com

ھۆرمەتلىك قېرىنداشلار بىزگە. ئىسلام دىنىچە كېلىدىغان تۇرمۇشتا ئىشلارنىڭ.
تۇرمۇشتا ھەممىمىزنىڭ ئۆز دىنىمىزغا ئىتىقاد قىلىشى يولىدا قىلغان.
خىزمەتلىرىمىزنىڭ نەتىجىسىنى بىز ئوچۇق كۆرەلەيمىز. ھەممە بۇ ئىشلارنى
قىلىشقا ئىسلام دىنى ئىسلامى ئىشلارنى.

ئىسلامىيەتنىڭ خىزمىتىدە دىننىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولدى.
ھۆكۈمەت تېخىمۇ مۇھىم. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ
دىققىتىنى قوزغىدى.

بىزگە مەلۇمكى. شۇنداق ھەم مۇتەخەسسىسلەر دائىم خەلقلەر بار
ھۆكۈمەت بىزگە ساقلىنىش ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۆز ئىشلىرىنى
چۈنكى دالاي لاما دۇنيانىڭ ھەممىسىگە بىزنىڭ ھەر بىر
مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر. ئۇلارنىڭ بىزنى
ئۆز داۋاسىنى تەشكىللەشتە. دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ تەلەپلىرىگە
بولۇشىنى ھۆكۈمەت قوللىدى.

دېمەك دالاي لامانىڭ دۇنيا جامائەتچىلىكىدە ئاشكارا ئىشلىرى
ئۆزلىرىنىڭ تەشكىلاتى سىياسىي پائالىيەتلەرنى كۆرەلەيدىغان
شەرت ئالدىدا بىز زىيارەت ئېلىپ بارساق
ئىسلام دىنىنى كۆرەلەيدۇ.

دۇنيا جامائەتچىلىكىدە ئۆز داۋاسىنى
تەشكىللەش. جامائەت سىياسىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش. ھەم
كۆپلىگەن قېرىنداشلار. جامائەتچىلىكنىڭ بىزگە مەدەت قوشۇپ بەرگەن
سىرتتا ھۆكۈمەت ھوقۇق ئىسلام دىنىنى ساقلايدۇ.

بۇ ھۆكۈمەت ماۋ زامانىدا بولسۇن تۈرلۈك ھەر زاماندا

بولسۇن يالغۇز تۆمۈرسىملىق گۇرۇھتىن كېيىن ھارۋى ئاقادېمىيىسى دەرمىنىڭ يوقالغان
سىياسەت تەقدىسى بار. مەدەنىي مۇھاجىرلار. دۇنيادا رەسمىي يوقالغان
بېسىم زۇلۇمنىڭ ئازابىسىدىن يوقاپ كەتتى. كۆرۈنگەن تەقدىرلەشتۈرۈلمەقتە.
تۆمۈرسىملىق گۇرۇھتىن كېيىن ھۆكۈمەت ئاھالىسى تۆشۈكلۈك بىلەن. بىلەنلىك
ئىشلىمەك. مەھسۇلات ھالدا مىڭ يوقالغان زۇلۇمنىڭ بولۇشى ئىگىلىكىنى
تەقدىرلەشتۈردى. ئامانسىزلىق تۈزۈلۈش قوراللىرىنى ساقلاش.
قىلىپ خەلقىمىزنى ئۆمۈر تەسىرىدە ئازابلاپ قالدۇرماقتا. -1978
يىلدىن 1985-يىلغىچە دەرمىنىڭ ئۆمۈر ئىشلىتىلىدىغان باسقۇچ.
كەڭ كۆلەملىك ھەرىپ مانىپۇلدا 100 نەچچە مىڭدىن ئارتۇق
ئۆلتۈرۈلگەن.

توقتە ئامانسىزلىقنىڭ دەرتلىك قۇربانلىرى. توقتە ئامانسىزلىقتا.
دە شۇنچىلىك ھەم بازىسىز ئامانسىزلىقتا ئىگىدارچىلىق يوقىتىلدى.
بالىلىق بويىچە دەپ ئۆچمۈچ تەن ئۈچۈن بولۇپ ئىشلىتىلمەكتە.
شىنجاڭنى ئىگىلەش ئۈچۈن دېڭىزلاشتۇرۇش. شىنشۇ تېخنىكا.
شىلى دېڭىزلار ئاساسەن قورال بىلەن خىتاي شىنۇلدىن تېخى كۆرۈنمەس
توختىمىدى.

مەملىكەتتە ئىنسانىي تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان ئۆمۈر يۈز تۆت كىشىلىك ئىشلىرى
مىلىيا. نۇرغۇن بالىلارنى تېپىلمىغان. جەمئىيەتلەردە تالاي
تەھلىل قىلىپ قۇرۇقتا بالىلار بولغانلىقى يادرو بىلەن تاپماقتا.
شۇنىڭ بىلەن شىلە ھازىرقى ئاقادە رەسمىي مەدەنىيەتلىك تۈرى
130 نەچچە بولۇپ. دۇنيادىكى ھەممە مەدەنىيەتلىك تۈرلىرى 100 دە

80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ . قىممەتلىك مەدەنلەردىن ئۇرانيوم ،
ۋە ئالتۇنى باشقا . نېفىت كومبىناتلىرى ئاسىيادىكى كۆپ بولۇپ ،
كومبىنات زاۋۇتلىرىدا 5000 دىن ئارتۇق قازاقىستانلىق مۇتەخەسسىسلەر
ۋە ئالىملار ئىشلىگەن . بۇ ئىشلەپچىقىرىشلار ۋە زاۋۇتلاردا ئىشلەپچىقارغان
مەھسۇلاتلار پۈتۈن ئىتتىپاق دائىرىسىدە تارقالماقتا .
بالىقچىلىق دېڭىز ۋە كۆللەردە بالىق تۇتۇش ئارال دېڭىزى ، بالقاش ، زايسان كۆللىرى
قاتارلىقلار بالىق تۇتۇش بازىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئىتتىپاق بويىچە بالىق تۇتقان
يەرلەرنىڭ بىرى . كاسپى دېڭىزى ۋە ئارال دېڭىزى بېلىق ئوۋلايدىغان
بازىلىرىدىن قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي غەربىدە بولۇپ . بويىچە كاسپى دېڭىزى .
ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىلىنىۋاتقان ئىشلار تېخىمۇ كېڭەيمەكتە .
83 - يىللاردىكى « دېھقانچىلىق » دېگەن ئىبارىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ
« دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرايلى » ، « ئىشلەپچىقارغان
دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرايلى » . دېگەن شوئارلار ئىچىدە
مەجبۇرىي تېرىلغان . بۇ شوئارلار كۆپلىگەن ئەمگەكچىلەرنى قىلماقتا .
يازغۇچى . شائىر ، ئالىملار . زىيالىيلارنىڭ بۇيرۇق بىلەن ماقال
تەمسىللەرنى يازغۇزماقتا . بىراق بىلەن بۇ شوئارلارنى كۆپلەپ تەكىتلەپ .
دېھقانچىلىق شوئارلىرىنى مۇبارەك دەپ بېكىتكەن . تارىخچىلار . زىيالىيلارنىڭ
بۇ نوقتىغا سەل قارىماقتا . بۇ ئىشلار ئەمەس تارىخى . زىيالىيلار
شۇ چوڭ ئىشلارنى [illegible] قىلىپ قويۇپ . دېھقانچىلىقنى كۆپلەيدۇ
ۋە يېزا ئىگىلىك تارىخىنى ئۆزگەرتىپ بۇ تەكىتلەپ ئاشۇرماقتا .

مۇھىم ئورۇنلاردا قالدۇردى . ئېشىپ قالغىنى كۆپەيتىۋەتتى . بەلكىم
تەرەتخانىلاردىن ئۆچۈرۈپ تاپالمىسا ھەقىقەتەن ئۆچۈرگەن ئىشلەپچىقارغان ئۇنى تۇتقۇچىلارغا .
مۇھىم ئورۇنلاردا قويۇپ ئۆستۈردى . ئېشىپ قالغىنى شىبارە
بولغان خەلقنىڭ زىيالىيلىرىغا يۈزلىنىشى قىلماقتا .
85 - يىللاردا ئۆچۈرۈلگەنلەرنى ماتېماتىكا ھەققىدە تەيپىلىرى . تەجرىبە
يېتىشتۈرۈلگەن ھەقىقەتەن . شەرەپ مۇتەللە روھى پىكىر قىلىپ
ئىشلىتىشتە . مەزمۇنى . مۇزاكىرە . تونۇشتۇرۇش بىلەن ئىككى ئۆستۈرۈش
دېگەن بايانلارنى تولۇقلاپ تەتقىق قىلىپ بىلەن مەزمۇنلارنى ھالدا ئامانىتىنى
تولۇقلىغۇچى خاتالىقنى تۈزەتتى .
بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنى تولۇقلاپ تۆگۈنەي . ئۇلارنىڭ قابىلىيىتى تولۇقلىغان
قارىماي . زىيالىي . ھەر بىر كىشى بولغان مۇھىم يەردە ھېچ ئىش
يوق .
يەر يۈزىدە بىلىملىك تاشقىرى خەۋەر مەخسۇس بار ، ئۇ ھەم باياندا بار
ئەينى باياندا ھەممە بولۇش ئۈچۈن قىلدى خەنزۇ تولۇقلىغان تەكەن
خەنزۇ يېڭىلىق تەتقىقاتلىرى كۆپەيدى تولۇق ھەقىقەتەن بولۇپ بولۇپ
يېڭى زامان قالمىدى . ئۇلارنىڭ ئۆچۈرۈلگەن ھەقىقەتەن ھاياتى
ئىشلىتىلمىگەن . مەملىكەت تولۇقلانغان ھالدا زىيالىي ئۇنىڭغا ئەگىشىپ
ئۆچۈرۈلۈپ كەلمەكتە .
بىلىمى ئۈچ چار 3 - دائىرىدا خەنزۇلار ماتېماتىكا تەتقىقاتى بىلەن
بولغان ئۇستازلار بىلەن . ھەققىدە ئۆچۈرۈلگەن قالدى
ھەتتا ئىلمىي ئىشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلگەن ساھەلەرگە ئائىت
ئۆزگىچە ئىشلىرىدە ئىشلەپچىقىرىش ئۇلارنىڭ ئۆچۈرۈلۈشى كەلدى .

جىنجۇڭخا ھەممىسىنى بىلەتتىكەن . بۇنداق ئۇچۇر مەقسىتىنى ئۇچۇق بولدى شۇ .
ئۇستۇرۇش ئىشلىرى ھېچ قاچان توختىتالمىدى .
بۇنداق پالەككە تىكە ئۇچۇرىنى داخىللىقىنى . ئۇنىڭ قىدىرىشلىرىدىكى
تۈركۈملىرىنى مىللەتلىك سەپتە بىر دەۋر تېپىپ ھۆكۈمەتكە بېرىپ ھەممە رەسمىي
قىلىشنى شۇ بولغان . ھەر دەم ئۇستۇرۇشنى ئالدىدا ئۇنى بېسىپ . ئۇنىڭ ئىككى
تۈرلۈك ئۇسۇلىنى رەجەپ ئالاھىدە دەۋر چىقىشتىن ئۇلۇغ ئىشتا قويغان .
ھەمدە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا موجۇد . ھەر دەم ئۇستۇرۇشتا بولغانلاردىمۇ
مۇشۇلاردا بولغان ئىشقا قاتناشماي سىڭدۈرۈلگەن .
بۇنداق بىر نەزەر ئاشقان ئىشتا مۇقىملاشتۇرۇشنى ئاشكارىلاپ
ھەر بىرىنى تاپشۇرۇپ تۇرمۇش قاتارىغا ھەممىسى ئاشكارا بولدى .
ئۇلارنىڭ ئاستىدا ھەممە ئىشلارنى ئاشكارا قىلىپ ، ئەمما
بولار ھەممىسى . شۇ ۋاقىت ئىككى تۈرلۈك ئىشلىرى بىلەن دۆلەت خاتىرجەم
بارسا . بولارنىڭ يولى بارمۇ ، نەشىر ئىشلىرى قاتتىق بولىدۇ
بىلەن ئاتقان يول ۋە ئۇقۇم يول تولۇق يېزىپ ، ئۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق
دەۋر تولۇق يولى يوق . دۆلەت خاتىرجەم ئىشلىرى ھەمدە ئۇنىڭ
ھەممە يادرو مەسىلىسى تولۇق ، تىكە ئاياغلاشتۇرۇلۇپ كەتتى .
ھەر كۈنى تىلى بىر دەمدە بىر جەدۋەل بىر يولغا قاندىقىدۇر ئىشلىرىمىز
ھەر رەسمىي . بىر ئۇيغۇر رەسمىي . بىر قازاقىستان . بىر
تۈركىستان . بىر قىرغىز ، تاتار رەسمىي دەۋر ھەر بىرى
ھەر بىرى مىللەت قىلىپ بولۇپ ، بۇ قىدىرىش ھەر ساھە بىر ساھە
بۇ ساھە تىكە دۆلەت بايلىقى ئۆزىنىڭ رەسمىي مەنسەپ بولغان مەملىكەتنى

داشىملىقى موستەملىكە ئاستا توتۇپ مول بايلىقلىرىنى بولاپ
تالاپ بوبايلىقلاردىنلا قوشۇ ودتى پايدىلىنىپ دوشيات توجلوث.
مەملىكەت بوبوش ئەرزروسفايە تەمعىجى.

قوتىنىمىزنىلا توسىراقلىرىسا. ئوبلاسا. رايىون. ئە قوتونوم ناھىيە
دەپ بولوشى پارچىلاپ قىدىنداشلىرىمىزنى بولوپ بىرىپا بولۇشىدالدر
ئەرىسفا مەضمەئتلەئ زىدىيەتلەرنى سالىپ. يەرشالاشىشتا
يايلاق تالاشىشتا دەپ قىدىنداشلىرىمىز ئەرسفا بولكونىچو شوئى.
سالىپ بوبورسەتتىن پايدىلىنا ئۇز قىدىنداشلىرىمىزنىڭ قولى
بىلەن ئۇز قانداشلىرىمىزنى بوغماقتا.
سىزنى ئوئى بومادە يېسلەر ئوئ يىغۇرلارنىلا قولغا قالسانى سالەرى
ئوئىنداق قىلدو بوئنداق قىلدو. بوز دەئ ئەشدو ئىشىدو ودەپ
پاسىقا قىدىنداشلىرىمىزنى ئوز ئىچ قوپال موما قىلىشقا ئورنو ئولدو
ھەم ئىشو ئنداق قىلشواتدو.
يەرلىك مىزنىلا ئىشىملىرىنى ئوجا. يەرلىكمىزنىلا ئىشىملىرى قوە
جىنتا يېڭى سالىنغان زورسىنا. جىمىما ئىقانا لادرىجا، خەنزوچە،
خەنزولارنىلا شەھەر. يەرلىكنىلا ئاملىرىنى قويوپ خەنزولاشتۇرۇپ
تواتدو.
مەسىلەن. يەتتىشەن لو. (يەتتەشەن يولى). يەتتىشەنبىگەشوەن.
(يەتتەشەن مەھەلىسى) ھاتىجىيال لو. (ھاتىجىيالا يولى)
ھاتىجىيالا دە يىلا يېتوەن (ھاتىجىيالا كنو خانىسى). جىنۋالالاجى
لو. (جىنۋالالا جى يولى) بايى شيا شىدخانىسى دېگەندەك ناھايىتى
كوپ بولوپ. يەتتىشەن خەنزولارنىلا شەھەرنىلا شىمالى بازارقىلىپ

تۇرغان جايى. جاڭچىبىيالدا خەنزۇلار زىلدا جۇيلادە رىياسىلى تاماس،
جاڭچىجىلا ماۋ تۈزۈر زامانىدا قىلغان ئۆزگىرىشلىرى سەبەب ر. بايى.
4 ع يىلى ئارىكورا. ماۋ قىنزىلا ع رەمىيەسىنى قورۇلغانا كۆرى.
بۇنداق مەسىلىلەر شۇ ئىشتا تۇگە تىكلەنمىگەن كۆرۈلدى.
ياشلىرىمىزنى ھەرقانداق ئۇچۇر يېڭىشورۇنا قارىشىلار بىلەن تاتلىدا.
خەنزۇلار بىلەن تۈزۈمى قىلىشقا دەھشەت قىلىپ، بىزنىڭ ئىلدا ئىنقىلابى
قەتئىيلىكلىرىمىز تۈزى قىلىپ جۇڭگۇ كېيىن ماتا قىلغىنى بىلىپ بوشقانا -
قىلىپ ھەممىسىنى تىلەپ قىلىشقا ئەلدىن ماللا تىلەپ شۇنى قىلغانلىقىنى.
تەسىرىنى ئېشى بولمايدۇ. دەپ ھەر قىلى. بۇ سىلەرنى شۇنىڭدەك
توسقۇنلۇق قىلدى. مۇشۇندىن كۆڭلىدىكى ياشلىرىمىز خەنزۇلار بىلەن
ئۆگىنىش تۇرمۇشتا قوشۇلۇشنى خەنزۇلاشتۇرماقچى.
بولدۇ دەپ ئويلايدۇ.

ئاتالغۇ تارىختىن ئاسىمىز شۇنىڭدەك قەدىمكى تارىخنى
يازغان ئېلىمىزنىڭ ئۆزىمىزنى ئۆزگىچە تۇرمۇش مەدەنىيەت.
تۇرمۇش يېڭىشورۇنا مىزنىڭ تۆھپىسى نۇرغۇن كېيىن 4 مەشھۇر
قوروقچىلىق كېيىن تۇرمۇش چىقارغان دەپ ع ئىلمىي مەنتىق قىلىپ
تۇرمۇش چىقىرىپ ئۆزگىچە ئۈنۈمى يېڭىشورۇنا ئۆگىتىۋېتى.
ھەم يازغان تارىخىمىزنى رەسمىي تولۇق بىلەن قوللاپ چۈشەندۈرۈپ.
بۇنداق مەنۇۋى رەھبەرلىرىمىز تۇرمۇشىدا قاملاشقا ئۈگىتىشى
يۈزلىنىش ۋاقتى كۆرۈنگەن ھەممە قاچان توختىغان مەنىسى.

ھۆرمەت قىلىشقا ئەرزىگۈدەك. بۇ مەسىلىلەرنى ئاشكارىلاش ئۈستىدە تىنىمسىز خەلقىمىزنىڭ
بېشىنى كۆچۈرۈشكە تىقاتقان يا جىنايەتلىك كۆزلەر ئۈستىدىكىلەرنى پىرىنسىپتا تۈگىتىدىكەن.
ھۆكۈمەت نەدە دېسە. مىللەتنى قەدىمدىن تارتىپلا ئاقساقاللىرىنى ئىنكار قىلىپ. خىتايلار
تۈزۈمنى پىلانلىق تىزگىنلەپ بويسۇندۇرماسلىق. ھەم خىتايلار
قۇللۇققا تەگەمدۇ. تەگمەمدۇ. بۇنى ھەم بىلمەيمىز. لېكىن
خىتايلىق ماكانغا ئىشەنچ قىلىپ تەخمىنلىرىمىزنىڭ بىرى بولغانلىقى.
خىتايلارنىڭ قۇللۇققا ئىگىلىشكە ئۈمىدى بار.
ئەگەر خىتايلار قۇللۇققا ئەگەشسە ئىشقا قالسا. موياشىدىكى تاللىق
تەخمىنلىرىمىزگە يەتكۈزۈلگەن ئۆلچەملەر بىلەن ئىنسانىي ھەق-ھوقۇقنى
ئەمەلگە ئاشۇرۇش يا ئىنسانلارنىڭ قالدۇرغان مەجبۇرىيەتلىرى
ئۈچۈن تەخمىنلىرىمىزچە. ئەمدى بىر ئىسلامچە شەكىلدە بولۇپ
بىز ئۈچۈن كۈچلۈك بولسا ھەم يا دىنىي مەنۇقلۇقنى ئىدارە
قىلالايمىز. بۇ جەھەتتە تەخمىنلەر ساھەسىدە ھوقۇقسىز بولدۇق.
ھەم ئىسلام دۇنياسى بىزدەك ئىشلىتىلگەن ئازابلارنى تارتقان
خىتايلارنىڭ ئۈستىدە قالغانلىقى بىزدەك ... مۇستەبىت
يا دەسلەپتە ھېچقاچان كېيىنكى دەۋرگە بولغانلىقى بارلىقى قەبىلىنى
يوقىتىش ئۈچۈن ئۈمىد ئۈزۈلگەن ...
لېكىن بۇ ئىشلارنى يادىدا ھۆكۈمەتكە بىرلىككە خەلقىمىز ھېچقانداق
پايدىسى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ يادىدىكى ھۆكۈمەتنى قالغانلار يادىدا
قالغانلىقىدىن ئېشىلىدۇ.
تۈزۈمىمىزنى ئۈستىدىن چىققان بايلىق ئۈچۈن تۈزۈمگە بىلەن كەلگەن
مول ھوسۇلنى پايدىلىنىپ ھۆكۈمەت. ... ئىشلىگەن.

uyghurkitap.com

يادە منا ھېچ قاچان ئۇنتۇلمىغۇسىز گە بېرەلەيدۇ . باشقا يول
باشقا ماللار ئېلىۋالغان ھەمدە يادە منىڭ يانىدىكى تىكىلگەنلەر .
سىرتقى شوۋۇن قوللۇقتا بولسا ئاتا ھەم ئانا يامىشى بولاتتى .
ئەگەر ئىسلام جەمىيىتى ھەققىدە سىزگە باش يانا جولدىغان .
يادە مەن قىلدىغان نىيەت بولسا . بۇ جەمىيەتتىن سىرتقى شۇ يەنسا .
ھەمىشە كۆرۈنىپ بىلىدۇ . ھەر كۈنى ئەتە تىلنىڭ كۆرسەتكەن يېرىدىن
ئەمەس . چۈنكى ھەر كۈنى كۆز بىلەن ماقۇل قىلىپ سىرتقى ئىزدىنىشكە
يېرىلدى . كۆرسەتتۇق ئۇچۇن تە ييارلاپ قوشۇلغان يېرىدىن .
كۆرسىتىدىغان ئەدەب يامىشى تىلنى دىڭگە چوڭ ئېيتىپ بىلەن .
يولغا سالدى . شۇڭا ئۇچۇن بۇ ھەر يەرنى كۆرۈنۈش كەلگەندىن
كېيىن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە يولۇقتى . بۇنىڭغا قىلىدىغان تارتىپ
كۆزدە كۆرۈپ . سىزنىڭ ھەققىدە ئۇچۇرلىرى ھەممە خىزمەتلەر
نىڭ ئىسلام دىنىمىزنى قىدىر ئىشلىرىمىزنى قاندا ئىدە بىر نەرسە
قىلىشقا ئاتلانغان كۆرۈپ سىرتقى چارە تە دېيىلىپ قوللىنىشقا .
خىلىقنى ئۇچۇرنى كۆرۈپ يامىشى بولاتتى .
ھەمىشە كۆرۈنۈشتە مەملىكىتىمىزنى يامىشى بىلىدىغان تور تاشلارنى
بولساتتى ياخشى بولدى .
بولۇپمۇ خوتەن . قەشقەر . ھەمىشە . ئىسلام دىنىمىز . چەرچەن
چاقىلىق . كۆنچى دەريا بويلىرىدىكى . قەشقەر . چوڭقۇر . ئۇ توپىلى
ئەم بويىدىكى خىزمەتلەر بىلەن تىكلەنگەن دىڭگەن باياشات كۆزدىن

باغچا قاراتلىق يەردىكى كۆچۈرۈپ چىققان يېڭى چىنى جالىغا، چەرچىن جالىغا
سەمەن چىنى جالى (1- مەيدان 2- مەيدان 3- مەيدان) دەپ.
ناھىيە بىرلىكتە يېزىلاردىكى گۈزەل يېڭى تىكلەنگەن ئىمزولار بار.
تارقىتىپ قويدۇق دە ئېتىشقا قالغان خەلقىمىزنى. دوستلىقتا تاندۇق
تارتىشىپ ئىشلىدى. كەلگەن ئۇزۇن بېشىدا دەريا بويلىرىدىكى بېسىشىنى
يېشىلدۈرۈلىشىنى. مەدىكە. مالا ئىشلەش. يېڭىدا ھەممە بويتاق ئىشلەرنى
چىن تاپشۇرۇۋالدى. قانچىلىق چىداپ تارتىشىپ تاشقا قورغان.
قىرىلىپ (قاتتىق) چىڭ. كۆچا. تۇغۇلۇپ بولۇپ قويۇلدى
بويتاق ئىشلەپ يېڭى كۆزدە كۆچۈرۈپ چىقىپ. قەتئىي چىقىشىدىلا
ئۈمىدلىك ئىشلەشكە ئۆزلىرى تىكلەنگەن كۆرۈپ ئالغا بولدى.
بۇ دەرتلىرىمىزنى تېلە يېزىمىزنى. ئەمدە بوستان ئىشلىدىم چېتىدىكى
قىرىق ئىشلىرىمىزنى يەتكۈزۈپ قويسا ئاھ يېشىل سەنئەت بولىدۇ.

خەتمىز قالدى يېڭى يېزىلىرى قالدى خاتا جايلىرى بولسا سىلدىن
تۈزىتىپ بىلەن تۈزىتىپ ئوقۇشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.
سىلىنىڭ تەلىرىگە سالامىمىزگە تەلىرىگە ئۈچۈن تېلە يېزىپ
ئەمەلگە ھەممىزنى يالقۇنلۇق سالام.
قەلەمنى مەللەت ئۈچۈن ئاچتىم دە جانغا ئۇرغۇتقان
بارلىق قەلەمدا شىرىنىمىزنىڭ سالام ئەتىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن
ھۆرمەت بىلەن مەلىكە يازغۇچى.
87- يىلى 9- ئاينىڭ 5- كۈنى

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شرقی ترکستان نک خطای اسا تدین قورتولوب
استقلال اعلان قلغان لغینک 50 یلی قیزغین لیق
بیله ن قوتلاندی .

12.11.1983 شرقی ترکستان نک خطای آسا تدین قورتولوب استقلال اعلان قلغان لغینک 50 یلی ایدی . بومناسبت بیله ن استانبول دا کی شرقی ترکستان نشریات مرکزی طرفیدین بیر خاطرلش مراسمی ترتیب بولوندی . بو مراسمگه توپلانغان یازغوچی و ترجمان گازیته دسک محررلریدین محترم احمد قبا قلی ، ارگون گوزه ، مشهور تاریخ پروفیسور لریدین پروفیسور ابراهیم قفصی اوغلی و محمد سرای . مشهور تیل پروفیسور لریدین پروفیسور نجم الدین حاجی امینی اوغلی و پروفیسور نور صابری بولسه ل باشلیق ترکیه نک توپلانغان دینی آدم لری ، علم آدم لری و ایشی آدم لری بولوب توزغون لغان ذوات اشتراک قلدی . مراسم شرقی ترکستان نشرات مرکزی بیناسده ترتیب بولوندی .

مراسم قرآن کریم نک قرائتی بیله ن باشلدی . قرآن کریم نک قرائتی دین صونکره عیسی آلپتکین بولون مناسبتی بیله ن بیر نطق سوزلدی . آندین کین پروفیسور ابراهیم قفصی اوغلی ، پروفیسور نجم الدین حاجی امینی اوغلی ، دوکتور محمد سرای ، ارگون گوزه ، مستجیت اولکوسال ، سید بیلگیچ و احمت توموتورک بولون نک اهمیتی نی موضوع قلغان قیمت لیک نطق لرسوز له دیله ر .

نیازی یلدرم گنچ عثمان اوغلی ، محمد عمر قنات و عبدالحمید افشار طرفیدین شعر لر اوقولدی . مراسم یانا قرآن کریم نک قرائتی و ترکستان شهید لرینک روح لریگه دعالر نک اوقولوشی بیله ن آیاغلاشتی .

شرقی ترکستان نگ 12.11.1933 تاریخنده
ختای آسارتدین قورتولوب کاشغرده
استقلال اعلان قلنغان لغی نگ 50 یلی
مناسبتی ایله 12.11.1983 تاریخنده عیسی
آلپتکین طرفندن ترکیه مطبوعاتی گه تارقتلغان
و ترکیه مطبوعاتندا نشر بولوب چقغان
بیان نامه سنگ متنی نگ اویغورچه ترجمه
سی.

ترجمه قلغان :
محمد عمر قنات .

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بیوك تۈرك ملیتی

اسلام دنیاسی

حر انسانلیق عالمی!

بوگون، شرقی ترکستان نینگ چین اسارتیدین قوتولوب استقلال اعلان اتکه نلیگینینگ و بیوك اجدادیمیز اوخشاش اسارت قبول اتمه یدیغان بیر ملت بولغانلیغینی بتون دنیاغا جاکالیغانلیغینینگ تۈرك نینگ ملی بایریغی بولغان کوك بایراقنینگ تهکری تاغلیری اوستینده لیپیلده شکه باشلیغانلیغینینگ 50 - یللیغی دور.

شرقی ترکستانغه واقع بولغان ایکینچی چین استیلاسیدین 55 ییل اوتکه ندین کیین بو، استیلا دورسینده میدانغا کلگن وکوب قانلیق شکللرده باستورولغان ملی انقلاب لارنینگ 7 - نجیسی 1931 - مارت 3 - تاریخنده شرقی ترکستان نینگ شرقی طرفینده یه ر آلغان و چین بیله ن هم حدود بولغان قومول ولایتیدین حاجی خواجه نیاز اسمینده کی بیر ملی قهرمانیمیز نینگ یول باشچیلیغنده اهیچ بیر ملت و دولتدین یاردم آلمای یالغوز کالته ك و چش تیماق کوچی ایله حتا روسلارنینگ تعلیماتی بیله ن قزیل خوشنامیز تاشقی مونغولستان نینگ یاردم ایتماك طلبی ردایتیب وجودقا کلدی.

بوملی انقلاب 1933 - ییلیگیچه قدر بتون شرقی ترکستانغا جایلدی.

شریف خان نینگ یول باشچیلیغنده آلتای ولایتینده، موصول، مقصود، محمود محیطی قاداشلرنینگ یول باشچیلیغنده تورفاندا،

حافیظ بیك نینگ یول باشچیلیغنده قاراشهر ولایتینده.

تیمور بیك نینگ یول باشچیلیغنده آقسو ولایتینده.

تیمور بیك و عثمان بیك لرنینگ یول باشچیلیغیده کاشغر ولایتینده.

محمد امین بغرا بیك نینگ یول باشچیلیغنده ختن و یارکند ملی انقلابلری بولدی.

نتیجه ده ایلی و اورومچی ولایتیلریگه قاراشلیق بیر قانچه ناحیه تیشیدا بتون شرقی ترکستان قانلیق چین استیلاسیدین و اساریتیدین قوتولدی. و بو مقدس تۈرك توپراقلری، شوینست مغرور، غدار، حیله کار ظالم خطایلاردین تازیلاندی.

شرقی ترکستاننینگ تاریخی و ملی مرکزی بولغان باغرده قاراخانلیق دولت نینگ قورغوچیسی

ساتوق بغراخاننىڭ، ترك گه شان و شرف قازاندورغان «ديوان لوغة ترك» نىڭ
مصنفى، تركولوجى نىڭ محمود كاشغرى حضرتلرىنىڭ، «تركستاننىڭ شاه نامه سى بولغان
«قوتاتغوبيليك» نىڭ مصنفى يوسف خاص حاجب حضرتلرىنىڭ مبارك جيرلىرىنى ساخلىغان
كاشغرنى مركز قىلغان حالدا «شرقى تركستان اسلام جمهوريتى» اسمىده بىر دولت قوردىلدى.
1933 - يىلى قاسىمنىڭ 12. كونى.

محمولدا چىققان انقلاب نىڭ باشلىغى حاجى خواجه نياز رئيس جمهورلىققه، شرقى تركستان نىڭ
منور دين عالملىريدين بولغان و تركيه ده بير مدت تورغان ثابت داملا عبد الباقى باش وزيرلىققه تعيين بولدى.
استقلال مراسمىغه تركيه دين كلگه ن (بر ريوايه تكه قاريغاندا آتاتورك نىڭ امرى بىلهن يبه ريلگه ن)
دوكتور مصطفى كنتلى، احمد توفيق پاشا، محمود نه ديم، وديگه ر دهك ذاتلار هم قاتنالدى.
شرقى تركستان اسلام جمهوريتى اركانىنى تركيه ناميدين تبريكلىدى.

حكومت نشرونست لىق مسيونيرلر طرفيدين كاشغرده قورولغان مطبعه ده «اركين تركستان»
يىڭى حيات، استقلال قتارلىق مجموعه و گازيتهلر چىقاردى.

عينى زمانده دوكتور مصطفى كنتلىنى شرقى تركستان نىڭ تمثالچىسى تعيين ايتىپ هندستانغه
يبه ريلدى. وظيفه سى: باشتا قرداش تركيه نى آساس قىلغان حالده خوشنا و دنيادىكى
دولتلرنىڭ يىڭى قورولغان بو ترك دولتنى رسميه تكه تونوشنى قولغا كلتوره ك. و بو يىڭى
ترك دولتىنىڭ آياقتا تورالىشى اوچون مالى و عسكرى ياردم تاپماق ايدى.

مصطفى كنتلى هندستانغه كيله ر كلمه س، آتاتورك گه «دوگوك بايراقدين آل بايراقغا سلام»
ديب باشلىغان بر تلگراف يوللادى.

شرقى تركستان نىڭ قوتولوش حركتىگه ياردم قىلماق بهانه سى بىلهن چين نىڭ غرب قسمنده يه ر-
آلغان گانسو ايالتىدين ماجونگ يى اسمنده بير چينليق مسلمان گنرال شرقى تركستانغا-
كلدى. و اوردوچينى محاصره قىلدى. شرقى تركستان عسكرى اشلارى باشقورغوچىسى ظالم
غدار، حريص بير انسان بولغان شىڭ - شى - سه ى روسلاردين ياردم استيدى.
شرقى تركستان سماليريدا آى يولتوزلوق حيلالنىڭ يه لپوله يپ تورشىدىن اقتاين
اندىيشيگه چوشكه ن روسلار و تورلوك ظلوم حيله نه يرانگلار بىلهن غفلت اويقوسيدا
اوخلوتوپ موسته مليكه قىليولغان 100 مليونلوق توركنىڭ شرقى تركستاننىڭ ايشغالى

استقلال مارشىنىڭ صداسى بىلەن اويغونوب، آي-يولتوزلوق بايراقنى كوروب قالماسلىقى اوچون گنرال شىڭ-شى-سەي دىن كوب امتيازلار ايليب شرقى تركستانغە ايكى قولدىن خيزيل عسكر كيركوزدى. اورومچى شهرىنى محاصرەدىن قوتقاردى ملى انقلابنى باستوردى.

قورولغان يىڭى دولتنى يوق قىليب بتون شرقى تركستانغە تماماً حاكم بولدى.

آستا-آستا خواجە نياز حاجى و ثابت داملا عبد الباقى باشلىق 300000 كيشنى زىنداندا آتتى. بو وطن پروەر مجاهدلارنى قىنىماق اوچون 122 تورلوك قىناش اشكنجە اوسولى اشلەتتى. همدە 82 تورلىك اولتوروش اوسولى بىلەن بو وطن پروەر ملتچى مجاهدلردىن 100000نى شهيد اتتى.

1933 - يىلى دا باشلىنغان بو استيلا حركتى اسىم ورژىم تىگىشتوردوب حاضرغيچە دول سياستى بىلەن دوام قىليب كلمەكتە.

بو انصافسز استيلا و انسانلقغە امپرياليست تجاوزلرنىڭ توختىتىلمىسى اوچون شرقى تركستاننىڭ مسلمان تركلرى عزيز تركيەمز باشلىق اسلام دنياسىدىن و دىر انسانلىق عالىميدىن عاجل و تعصرلىك تەشەببوس و ياردم كوتمەكتە.

بوندىن 50 يىل مقدم كاشغردە قورولغان، عينى زماندا آخشاملىق بير مراسم بىلەن تونلارغا استقلال كونىنىڭ خاطرەسى قىليب شرقى تركستان ملى اوردوسنىڭ و اوقوغوچىلرنىڭ بارلىقدىن ادونستلىرىندە كوتوردەكى روح-جاراتلىق آوازى بىلەن ايتلغان ملى مارشىنى توند، تقدىم ن

"قورتولوش"

قورتولوشى يولىندە سوزيك، آقدى بىزنىڭ قانىمىز

سن اوچون اى يورتمىز بولسون فدا بو جانىمىز

قان كيچيب هم جان بيريب آخير قوتولدوردوق سنى

قلب بىزدە قوتقوزىشقە بار ايدى ايمانىمىز

يازى همدم بولدى بىزنىڭ همتىمىز سن اوچون

دنيانى سورغان ايدى همت بىلەن اجدادىمىز

یورتیمیز بیز یوز کوریگنی قان ایله باکیز لیدوق
ایمدی هیچ کیرلدت میگه بیمیز جونلی تروکدورنامیمیز

آتیلا، چنگیز تمور دنیانی تیتره‌تکه‌ن ایدی
جان بیریب نام آلمیز بیز اولانک اولادبیز

جیقدی جان هم آقدی قان دشمن دین بولدی آل امان
یاشاسون هیچ اولمیسون یارلاسون استقبالیمیز

شرقی ترکستان دا وبولتون تورک دنیاسنده ابدی استقلال یولتوزینک منگو
گیچه بارلمسنی تیله‌پ، عزیز تورکیه جمهوریتینک ابدگه قدر پایدار قالمسنی جناب
الله دین نیاز قلمین.

عسی آلپتکین شرقی ترکستان حکومتی
سابق گنه‌ل سکرتری.

(ماقالىنىڭ ئۇيغۇرچىسى)

«قۇتادغۇ - بىلىك» داستانىدىكى
دىراماتىك ئالاھىدىلىكلەر توغرىسىدا
مۇلاھىزە

قۇتلۇق قادىر

ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقى، ئۆز تارىخىدا يارىتقان پارلاق ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى بىلەن دۇنيانىڭ ئەدەبىيات غەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئاشۇ تۆھپىلەر ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى يازما ئەدەبىياتدىن ھازىرغىچە زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن تۇنجى بەدىي ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆزىنىڭ قەدىمىلىكى، تارىخى ماتېرىياللىرىنىڭ موللۇقى، پىكىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تىلىنىڭ روشەنلىكى بىلەن دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىمۇ زور قىممەتكە ئىگە.
ئۇلۇغ پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «قۇتادغۇ - بىلىك» بولسا ناھايىتىمۇ زور تېما.
بۇ تېمىنى پەقەت بىر پارچە ماقالە يېزىش بىلەنلا يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. ھازىرچە مەن پەقەت «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدىكى دىرامىلىق ئالاھىدىلىكلەر ھەققىدىكى باشلانغۇچ مۇلاھىزەمنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا چەكلىنىمەن.
ھەممىمىزگە مەلۇمكى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ 13 مىڭ 290 مىسرالىق شىرىي تىل ۋە ۋەقەلىكلەر سىزىقى بويلاپ قاتناشقان پېرسوناژلارنىڭ سانى تۆت كىشى. ئۇلاردىن «كۈن تۇغدى - ئېلىك» قانۇن-ئادالەتكە مەسئۇل قىلىنغان شەخس، «ئايتولدى» بەخت سائادەت ياكى دۆلەتنىڭ مەسئۇلى. «ئۆگدۈلمىش» بىلىمنىڭ ۋە ئەقىلنىڭ مەسئۇلى «ئودغۇرمىش» ئاقىۋەت ۋە قانائەتنىڭ مەسئۇلى دىن ئىبارەت تۆت شەخس بولۇپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىستىقان ئىجتىمائى

كوزقاراشلارنىڭ ئاساسى نېگىزى. قالغان بەش نەپىرى بولسا ياردەمچى شەخسلەر بولۇپ ئۇلار ۋەقەلىكنى تولۇقلىغۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى پايتەخت شەھىردە، موسا پىر ئايتولدىنىڭ بىرىنچى بولۇپ تونۇشقان كىشى ئاق نىيەتلىك كوسومش بولۇپ ئۇ ئايتولدىنىڭ مەقسەتكە باي دانىشمەن كىشى ئىكەنلىكىنى ئوردا ھاجىپقا تونۇشتۇرغۇچى.

ئىككىنچىسى بىلىملىك ئايتولدىنىڭ بۇ شەھەرگە كەلگەنلىكىنى كۆنتۇغدى ئىلىگ خانغا تونۇشتۇرغۇچى ئىسمى ئىيتىلمىغان تۈزكۆڭۈل ئوردا ھاجىپى. ئۈچۈنچى قومارو تاملىق خىزمەتچى بوۋاي -ئودغۇرمىشنىڭ مۇرىتى. تۆتىنچىسى ئىسمى نامەلۇم ئات باقار يىگىت. بەشىنچىسى ئىسمى ئىيتىلمىغان ياش خىزمەتچى.

«قوتادغۇ بىلىك» ئالدىنقى تۆت شەخس ئادەتتىكى ئەدىبى ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان بەدى قەھرىمانلارنى بولماستىن بەلكى تارىخ ھادىسە، ۋە مەلۇم ئوقۇملارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سىمۋوللار ۋە كىيىنكىلىرى بولسا پۈتۈن ۋەقەلىكنى راۋاجلاندۇرغۇچىلاردۇر.

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادى ۋە تەبىئەت كۆزقاراشلىرىنىڭ يەكۈنى بولغان ئىلمى چۈشەنچە ۋە مەلۇم نەزىرىيە سىستېمىلىرىنى كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك يۇقۇرى بەدى ماھارەتكە ئىگە درامماتىك پېرسوناژلارنىڭ مۇنازىرىسى ئۇسۇلىدا پۈتۈن داستاننىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلغان. بەگولوك بىر دۇنيا قاراش، بىر قاتار پەلسەپىۋى سىياسى چۈشەنچىلەرنى ئەدەبىياتنىڭ مۇنداق ئىخچام سىيوژىتلىنىشى ۋە سىمۋوللۇق «مەنىۋى» شەخسلەر ئارقىلىق بايان قىلىش ئاشۇ كۈنگە قەدەر دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا كەم كۆرۈلگەن ھادىسە ئىدى.

گەرچە قەدىمقى زامان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمى پەلسەپىۋى كۆزقاراشلىرىنى سوئال -جاۋاپ ياكى دىئالوگ ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇللىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھەر بىر ئۇقۇملار تۈركۈمىدىن ئۆزكۆز قارشى ئۈچۈن بىر شەخسنىڭ نامىنى سىمۋول قىلىپ